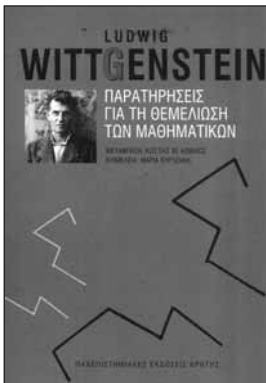

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

Για το βιβλίο,

Ludwig Βιτγκενστάιν, *Παρατηρήσεις για τη θεμελίωση των μαθηματικών*, εισαγωγή- μετάφραση-σχόλια Κωστής Κωβαίος, γλωσσική επιμέλεια Μαρία Κυρτζάκη, πίνακες Μιλτιάδης Θεοδοσίου, με βιβλιογραφία, πίνακες προσώπων και πραγμάτων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, 479 σ.

Πάρις Μπουρλάκις*

* Ο Πάρις Μπουρλάκις είναι διδάκτωρ φιλοσοφίας και εργάζεται ως μεταφραστής φιλοσοφικών κειμένων.

Βιτγκενστάιν ο σκοτεινός;

1. Το μόνο φιλοσοφικό βιβλίο που δημοσίευσε ο Βιτγκενστάιν όσο ζούσε είναι η *Λογικό-Φιλοσοφική πραγματεία*, ένα βιβλίο μόλις ενενήντα σελίδων. Οι *Παρατηρήσεις για τη θεμελίωση των μαθηματικών* είναι επιλογή από τα γραπτά κατάλοιπα. Πρόκειται για σημειώσεις του Βιτγκενστάιν από το 1937 μέχρι το 1944, κατά την εποχή δηλαδή που έγραφε τις *Φιλοσοφικές έρευνες*.

Στο σημείωμα των επιμελητών (φον Ριχτ, Ρ. Ρης, Τζ. Ε. Μ. Άνσκομπ) διαβάζουμε πως μόνο δύο από τα επτά μέρη είναι «πλήρεις αναπαραγωγές κειμένων του Βιτγκενστάιν». Τα υπόλοιπα δεν είναι παρά «επιλογή από εκτενή χειρόγραφα». «Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης, οι επιμελητές διατύπωσαν την εικασία ότι ίσως αργότερα ήταν επιθυμητή η δημοσίευση όσων είχαν παραλείψει. Εξακολουθούν να είναι της ίδιας γνώμης –αλλά και να πιστεύουν επίσης ότι δεν ήρθε ακόμη ο καιρός να δημοσιευθούν άπαντα τα χειρόγραφα του Βιτγκενστάιν επ' αυτών και άλλων θεμάτων» (σ. 62, δική μου υπογράμμιση). Οι επιμελητές ίσως να εννοούν την επίθεση του Ντάμμετ κατά του Βιτγκενστάιν, που έκανε πολλούς μαθηματικούς να βλέπουν με περιφρόνηση αυτές τις παρατηρήσεις κάποιου ανίδεου –κατά τον Ντάμμετ– στα μαθηματικά.

Είναι σημαντικό, το ότι έχουμε στα ελληνικά τις *Παρατηρήσεις για την θεμελίωση των μαθηματικών*, σε μετάφραση του Κωστή Κωβαίου. Στον Κωβαίο οφείλουν πολλά, όσοι μελετούν τον Βιτγκενστάιν στην Ελλάδα –έχει αποδώσει στα ελληνικά το μεγαλύτερο μέρος των γραπτών του Βιτγκενστάιν, ανάμεσα στο *Tractatus Logico-philosophicus* και στις *Φιλοσοφικές έρευνες*. Οι δε μεταφράσεις συνοδεύονται πάντοτε από εισαγωγές, σχόλια και εκτενή βιβλιογραφία.

Ακόμη και αν διαφωνεί κανείς με την ερμηνεία που προτείνει ο Κωβαίος, τα σχόλιά του είναι πολύτιμα, για όποιον θέλει να καταπιαστεί σοβαρά με την σκέψη του Βιτγκενστάιν, ή απλώς να προσανατολισθεί, στον λαβύρινθο της διεθνούς βιβλιογραφίας. Τα δε σχόλιά του είναι αναγκαία και για τον πρόσθετο λόγο ότι εν πολλοίς ο Βιτγκενστάιν εξακολουθεί να είναι πρόβλημα, για τους φιλοσόφους. Για πολλούς από εμάς, παραμένει σκοτεινός –και ίσως αυτό να είναι καλύτερο από το να νομίζουμε ότι τον έχουμε καταλάβει.

2. Δεν τίθεται ζήτημα να δώσουμε σύνοψη του περιεχομένου του βιβλίου, δεν γίνεται «περίληψη» του τρόπου που κινείται η σκέψη του Βιτγκενστάιν, ούτε

μπορεί να γίνει λόγος για «εκλαϊκευσή της», για λόγους που θα γίνουν εναργέστεροι στην συνέχεια, ελπίζω. Ακολουθούν απλώς κάποια σχόλια που επιχειρούν να συνδέσουν τα ζητήματα αυτής της συλλογής παρατηρήσεων, ζητήματα της λεγόμενης φιλοσοφίας των μαθηματικών, με θέματα της φιλοσοφίας του.

Αυτά τα γραπτά, πάντως, συνοδεύουν τις *Φιλοσοφικές έρευνες*. Τις φωτίζουν και φωτίζονται από αυτές. Άλλωστε το πρώτο μέρος των *Παρατηρήσεων* γράφηκε στην αρχή σαν δεύτερο μέρος των *Φιλοσοφικών ερευνών*. Καλό είναι να έχουμε κατά νου το ένα βιβλίο όταν μιλάμε για το άλλο, δηλαδή –αν βέβαια μπορούμε να μιλάμε για βιβλία, και όχι για σπαράγματα λόγων, που τα ερανίσθησαν οι επιμελητές κατά την δική τους κρίση– που δεν είναι κατ' ανάγκην και η δική μας. Ίσως μάλιστα μπορεί να ειπωθεί κάτι βαρύτερο: θα ήταν και λάθος να εξετάσουμε τις *Παρατηρήσεις για την θεμελίωση των μαθηματικών* χωρίς να λαμβάνουμε υπ' όψιν το «λεύκωμα» σκαριφημάτων του τοπίου, που είναι οι *Φιλοσοφικές έρευνες*. Δεν γίνεται παρουσίαση του ενός χωρίς αυτή να είναι συνάμα και παρουσίαση του άλλου. Θα ήταν τότε σαν να παρουσιάζαμε μισό βιβλίο, ούτως ειπείν.

3. Μου φαίνεται πως δεν είναι λαθεμένο να πούμε για τον Βιτγκενστάιν –τον Βιτγκενστάιν των *Φιλοσοφικών ερευνών* άρα και των *Παρατηρήσεων για την θεμελίωση των μαθηματικών*– τα εξής. Προσπάθησε να απαλλάξει την σκέψη, την γλώσσα, από τα περιττά ψιμύθια, που δεν είχαν σχέση με τον ρόλο της στην καθημερινή ζωή με τα πρακτικά της μελήματα –όπως ακριβώς ένας από τους ανθρώπους που ο ίδιος αναγνώριζε σαν δασκάλους του, ο αρχιτέκτονας Άντολφ Λόος, προσπάθησε να απαλλάξει τα κτίρια από την περιττή διακόσμηση που δεν είχε καμία σχέση με το ότι το κτίριο πρέπει να στέκεται στα πόδια του και να μας στεγάζει. Γιατί; Εδώ φαίνεται πως μας βοηθά η συσχέτιση με τον Λόος. Μια απάντηση ίσως είναι ότι αυτά τα περιττά ψιμύθια δεν είναι αθώα: είναι εκφάνσεις ενός κόσμου, του αστικού, καπιταλιστικού κόσμου, θα λέγαμε, που κατάστρεψε δύο φορές την ανθρωπότητα –με τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Και η ζημιά που κάνουν αφορά εμάς τους ίδιους: όπως έγραψε εκείνος στα 1931: «Η δουλειά στην φιλοσοφία –όπως από πολλές πλευρές η δουλειά στην αρχιτεκτονική– είναι στην πραγματικότητα δουλειά πάνω στον ίδιο σου τον εαυτό· στη δική σου ερμηνεία, στο πώς βλέπεις τα πράγματα (και στο τι περιμέ-

νεις απ' αυτά)» (*Πολιτισμός και αξίες*, μτφ. Κ. Κωβαίου).

4. Όποιος δοκιμάζει να διαβάσει τα βιβλία του, με βάση μια παραδοσιακή φιλοσοφική σκευή, τα βρίσκει, όχι σπάνια, απολύτως ακατανόητα. Ο Βιτγκενστάιν θεωρήθηκε –και τούτη είναι η παραδοσιακή ερμηνεία– πως έδειχνε ότι τα λεγόμενα των φιλοσόφων είναι άνευ νοήματος, επειδή αυτοί αθετούν ή δεν κατορθώνουν να τηρήσουν τους κανόνες που διέπουν το νόημα. Κανόνες της λογικής σύνταξης, στο *Τρακτάτους*, κανόνες της γραμματικής, στο ύστερο έργο. Ωστόσο, για τους φιλοσόφους, τα ίδια του τα λεγόμενα ήταν ανόητα –δεν μπορούσαν να βγάλουν νόημα απ' αυτά.

Το αποτέλεσμα ήταν να του αποδοθούν κατά καιρούς διάφορες θέσεις στα ζητήματα της φιλοσοφίας. Παρά το ότι ο ίδιος λέει, και θα το δούμε παρακάτω, ότι δεν κομίζει θέσεις στην φιλοσοφία.

Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα ζητήματα της φιλοσοφίας των μαθηματικών, τού αποδόθηκαν, όπως σημειώνει στην εισαγωγή ο μεταφραστής, άλλοτε ένας ιδιότυπος δομισμός, άλλοτε μια καθαρόαιμη συμβασιοκρατία –άλλοτε πάλι θεωρήθηκε ότι η σκέψη του είναι κοντά στην περατοκρατία, ή στον φορμαλισμό (Εισαγωγή, σ. 19). Συνάμα, η παγίωση αυτή της κίνησης της σκέψης του σε θέσεις οδήγησε κάποιους στο να απορρίψουν τις παρατηρήσεις του και τα ζητήματα που εκείνος έθετε, σχετικά με την θεμελίωση των μαθηματικών. Άραγε άλλο έλεγε πως κάνει και άλλο έκανε, ο Βιτγκενστάιν; Ο ίδιος λοιπόν, δεν καταλάβαινε την σκέψη του ή μήπως εμείς δεν την καταλαβαίναμε, μέχρι τώρα;

5. Αίφνης, και παρά τους τόμους επί τόμων που έχουν γραφεί για την φιλοσοφία του, μένει να συζητήσουμε γι' αυτόν και να αναρωτηθούμε αν και κατά πόσον τον καταλαβαίνουμε. Γιατί δεν αποκλείεται να μην τον καταλαβαίνουμε καν. Όχι γιατί τάχα οι φιλόσοφοι είναι (όλοι ανεξαιρέτως) ανεπαρκείς, αλλά γιατί στα κείμενά του διακυβεύονται τόσα πολλά πράγματα.

6. Πόσα πολλά; Ίσως ούτε λίγο ούτε πολύ όλη η φιλοσοφία, από τους προσωκρατικούς μέχρι τώρα –συμπεριλαμβανομένων ίσως των περισσότερων ερμηνειών που έχουν προταθεί για τα κείμενα του ίδιου του Βιτγκενστάιν. Ακριβέστερα: μια κάποια εικόνα για το τι είναι η φιλοσοφία. Στην Ελλάδα νομίζω πως το είχαν ήδη τονίσει αυτό, με τον τρόπο του ο καθένας, ο Αριστείδης Μπαλτάς και ο Παντελής Μπασάκος, στα κείμενά τους

για τον Βιτγκενστάιν. Έξω, έχει ανάψει μεγάλη συζήτηση γι' αυτά τα ζητήματα, κυρίως από το 2000 περίπου, οπότε εμφανίστηκε με μια συλλογή δοκιμίων (A. Crary & Rupert Read, επιμ., *Ο Νέος Βιτγκενστάιν*) η λεγόμενη «νέα» ερμηνεία –μια ομάδα ερμηνευτών, που δημοσιεύουν από την δεκαετία του '80, και τους αποκαλούν επίσης «πυρρώνειους», δηλαδή εν πολλοίς σκεπτικούς, και «αριστερούς βιτγκενσταϊνικούς», κατά τους αριστερούς εγγελιανούς.

Αυτοί δίνουν έμφαση κυρίως στις λεγόμενες μεθοδολογικές παρατηρήσεις του: εκείνο το μέρος, των *Φιλοσοφικών ερευνών*, ιδίως, όπου ο Βιτγκενστάιν ασχολείται με το ζήτημα της φύσης της δικής του έρευνας. Και επικρίνουν όλες τις παραδοσιακές ερμηνείες του Βιτγκενστάιν για το ότι αποδίδονται του θέσεις, λόγω χάριν περι κανόνων του νοήματος, τον παρουσιάζουν σαν ασυνεπή, αντιμετωπίζοντάς τον σαν παραδοσιακό φιλόσοφο. Μια παραδοσιακή εικόνα για τον φιλόσοφο και για την φιλοσοφία φαίνεται ότι μας είχε τόσο πολύ θαμπώσει, που δεν βλέπαμε καθαρά.

7. Μα είναι σκοτεινός ο Βιτγκενστάιν; Είναι άραγε τόσο δύσκολο να τον ερμηνεύσουμε; Ίσως για να καταλάβουμε τον Βιτγκενστάιν πρέπει να πάψουμε να νομίζουμε πως ξέρουμε τι είναι η φιλοσοφία. Ο ίδιος έλεγε πως μια φιλοσοφική αλλαγή είναι κάτι τέτοιο: ξανατακτοποιείς τα φιλοσοφικά, εδώ, βιβλία στα ράφια της βιβλιοθήκης σου. Κάποια τα βάζεις από πίσω, άλλα τα φέρνεις μπροστά μπροστά. Με άλλα λόγια, επαναξιολογείς όλα όσα έχεις διαβάσει και σκεφτεί μέχρι τότε, και αυτά τα βλέπεις τώρα να έχουν άλλες σχέσεις μεταξύ τους.

Αυτό ίσως να συμβαίνει με όλους τους φιλοσόφους, βέβαια. Όμως αν και φαίνεται κοινότοπο, δεν είναι διόλου εύκολο. Η ερμηνεία των κειμένων του Βιτγκενστάιν φαίνεται πως θέτει με ιδιαίτερα ξεκάθαρο τρόπο αυτό που συνιστά την δυσκολία και συνάμα την γοητεία της φιλοσοφίας: για να χρησιμοποιήσουμε μιαν εικόνα συνηθισμένη σε φιλοσοφικά κείμενα, το πόσο δύσκολο είναι να καταλάβεις καν τι λέει ο τάδε φιλόσοφος, αν δεν βγάλεις προηγουμένως τα φιλοσοφικά σου γυαλιά –τις όποιες φιλοσοφικές εκ προοιμίου παραδοχές ενστερνίζεσαι, είτε έχεις επίγνωσή τους είτε όχι.

Η δε έκφραση «εκ προοιμίου παραδοχές» δεν είναι χωρίς προβλήματα. Τούτο, γιατί φαίνεται να χαρίζει στην φιλοσοφία, εκ προοιμίου πάλι, κάτι από την αίγλη του Λόγου και του Δικαστηρίου

του Λόγου. Ο Βιτγκενστάιν κάνει λόγο απλώς για εικόνες, για σχήματα λόγου, μεταφορές, αναλογίες κ.ά., που σε σαγηνεύουν, σε τυλίγουν στα δίχτυα τους, και δεν σε αφήνουν να δεις καθαρά.

8. Αυτή την σκέψη βλέπουμε να κινείται στις *Παρατηρήσεις για την θεμελίωση των μαθηματικών*: θα ήταν λάθος να νομίσουμε ότι αυτή η έκδοση αφορά μονάχα όσους ασχολούνται ειδικά με την λεγόμενη φιλοσοφία των μαθηματικών –όσα διαβάζουμε εδώ θίγουν φιλοσοφικά ζητήματα που δεν θα ήταν λάθος να τα χαρακτηρίσουμε καιρια.

9. Στην φιλοσοφία, γράφει ο Βιτγκενστάιν, το θέμα δεν είναι να παίρνουμε θέση στα φιλοσοφικά ζητήματα: «[...] και δεν επιτρέπεται να προβάλουμε κανενός είδους θεωρία. [...] Αν ήθελε κανείς, στην φιλοσοφία, να υποστηρίξει θέσεις, δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν αυτές να συζητηθούν, γιατί όλοι θα ήταν σύμφωνοι με αυτές» (*Φιλοσοφικές έρευνες*, μτφ. Π. Χριστοδουλίδη, § 109, § 128).

Φιλοσοφία χωρίς θεωρίες και χωρίς θέσεις. Η φιλοσοφία τώρα γίνεται δραστηριότητα, πράξη, όχι διδασκαλία ή δόγμα. Μα, δεν ήταν ανέκαθεν αυτό; Εδώ μπορούμε να απαντήσουμε ως εξής: πρώτον, η φιλοσοφία γίνεται η ίδια ζήτηση της φιλοσοφίας, ίσως το κατ' εξοχήν ζήτημα της φιλοσοφίας. Δεύτερον, μπορεί να νομίζουμε ότι φιλοσοφία είναι κυρίως τα αποτελέσματα ή τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε και όχι η διαδικασία με την οποία φθάσαμε σε αυτά –πως είναι θέσεις, θεωρίες, και πάει λέγοντας. Άρα, αυτή η φιλοσοφία θα είναι δυνατόν και να εκλαϊκευθεί, ή και να δοθούν περιλήψεις του «τι λέει/πιστεύει» ο Πλάτων, ο Χέγκελ, κ.ο.κ., περί ψυχής, περί γλώσσας, περί φύσεως, περί ιστορίας, και τα λοιπά. Άλλωστε, κυκλοφορούν ήδη εγχειρίδια με τίτλους όπως, φέρ' ειπείν, «Ο Βιτγκενστάιν για αρχάριους».

Αν αυτά πιστεύουμε για την φιλοσοφία, τότε ό,τι κάνει ο Βιτγκενστάιν θα είναι για εμάς άρνηση της ίδιας της φιλοσοφίας, όπως την εννοούσαμε μέχρι τώρα. Με δικά του λόγια, εκείνος επιχειρεί να μας θεραπεύσει από την φιλοσοφία –όπως θεραπεύει κανείς, με προσοχή και φροντίδα, έναν άρρωστο. Η (κατά τον Βιτγκενστάιν) φιλοσοφία θέτει ζήτημα περί φιλοσοφίας –και οδηγεί στο τέλος της φιλοσοφίας– όπως νομίζαμε ότι την ξέραμε ως τώρα, τουλάχιστον. Απώροια: αν η φιλοσοφία είναι διαδικασία αλλά δεν έχει καν νόημα να μιλάμε για εκλαϊκευση μιας διαδικασίας, τότε η φιλοσοφία δεν εκλαϊκεύεται. Ασκήσαι σε

αυτήν, σε γυμνάζουν σε αυτήν, ή όχι. Το κολύμπι, λόγου χάριν, δεν εκλαϊκεύεται: μαθαίνεις να κολυμπάς κολυμπώντας ή όχι. Και η φιλοσοφία μοιάζει μάλλον με το κολύμπι. Είναι δραστηριότητα, πράξη.

Τρίτον, τώρα είναι κάπως σαν να αποσυνδέεται το να φιλοσοφείς (η διαδικασία) από το να προβάλλεις θεωρίες και θέσεις –πάγια φιλοσοφήματα, δόγματα (τα αποτελέσματα). Οπότε, αφενός μπορείς να υποπτεύεσαι όλα τα κοινότοπα επιχειρήματα των φιλοσόφων που, επαινώντας την γοητεία τού να φιλοσοφείς, να αμφισβητείς, να θέτεις ερωτήματα, καταλήγουν να σε κάνουν να δέχεσαι παρ' όλα αυτά θέσεις, θεωρίες, δόγματα, ορισμούς, και ούτω καθ' εξής. Αφετέρου, μπορείς να αμφισβητείς τα ίδια τα φιλοσοφικά ερωτήματα και να θέτεις τώρα ερωτήματα γι' αυτά. Φιλοσοφία τώρα θα είναι λοιπόν, η διαδικασία που είναι θεραπεία από τα φιλοσοφικά προβλήματα. Αυτά, εάν η θεραπεία τελεσφορήσει, θα πρέπει «να εξαλειφθούν εντελώς». Να μην τίθενται καν.

10. Ο Σωκράτης, που «εν οίδεν ότι ουδέν οίδεν», φαίνεται ότι θέτοντας φιλοσοφικά ερωτήματα έδειχνε στους συνομιλητές του ότι δεν γνώριζαν, ενώ νόμιζαν ότι γνωρίζουν. Εδώ, στην σκέψη του Βιτγκενστάιν, εξαλείφονται τα ίδια τα φιλοσοφικά ερωτήματα. Όμως η άλλη πλευρά μπορεί να ερωτήσει το εξής: και γιατί αυτή η θεραπεία από την φιλοσοφία να είναι κάτι σημαντικό;

«Από πού αντλεί την σπουδαιότητά της η έρευνά μας, την στιγμή που μοιάζει μονάχα να καταστρέφει κάθε τι μεγάλο και ενδιαφέρον, πάει να πει μεγάλο και σπουδαίο; (Σαν να λέγαμε πως καταστρέφει όλα τα κτίρια κι αφήνει πίσω της ερείπια κι απορρίμματα). Αλλά εκείνα που καταστρέφουμε είναι μονάχα χάρτινα σπίτια, και καταστρέφοντάς τα, ελευθερώνουμε το έδαφος της γλώσσας πάνω στην οποία ορθώνονταν» (Φιλοσοφικές έρευνες, § 118).

Μπορούμε, άραγε, να κάνουμε λόγο για στροφή στην γλώσσα; Και ναι, και όχι. Η στροφή του Βιτγκενστάιν στην γλώσσα είναι ιδιόμορφη: δεν είναι ότι κάποια φιλοσοφία της γλώσσας θα είναι τώρα πρώτη φιλοσοφία, ούτε πάλι πρόκειται για αποκάλυψη κάποιας άδηλης αλήθειας, για τους κανόνες του νοήματος, φέρ' ειπείν, κάτω από τα φαινόμενα της γλώσσας. Η θεραπεία δεν γίνεται δηλαδή με τον παραδοσιακό φιλοσοφικό τρόπο. Αν μάλιστα, έχει δίκιο ο Μπασάκος, δεν μπορεί καν να γίνει λόγος για συγκροτημένο αντικείμενο «γλώσσα» στον Βιτγκενστάιν.

Ένα μωσαϊκό από γλωσσικά παιχνίδια που αλληλοδιαπλέκονται είναι μάλλον καλύτερη εικόνα, από μια «γλώσσα» που αν μπορούσαμε να κάνουμε λόγο γι' αυτήν, τότε θα ίσχυαν οι φιλοσοφικές γενικεύσεις μας γύρω από την γλώσσα, τουλάχιστον. Οπότε και η «στροφή στην γλώσσα» δεν είναι παρά τρόπος του λέγειν ή κενολογία, αν προσπαθήσουμε να πούμε κάτι βαρύ, φιλοσοφικά, να σώσουμε κάτι από την φιλοσοφία, όπως την ξέραμε, με αυτή την έκφραση.

11. Εφαρμογή στην λεγόμενη φιλοσοφία των μαθηματικών: έργο της είναι να απαλλάξει τα μαθηματικά από τις εισβολές της φιλοσοφίας σε αυτά. Και το θέμα είναι ασφαλώς, πώς συγκεκριμένα γίνεται αυτό. Πώς συγκεκριμένα επιχειρηματολογεί ο Βιτγκενστάιν στα ζητήματα που θέτουν τα μεγάλα προγράμματα θεμελίωσης των μαθηματικών –ο λογικισμός, ο φορμαλισμός, η ενορασιοκρατία.

12. Εδώ, σε αυτές τις παρατηρήσεις γύρω από την θεμελίωση των μαθηματικών, κλονίζονται όλα όσα μας φαίνονται να αποτελούν το ίδιο της λογικής και των μαθηματικών: ότι υπάρχει κάτι σαν λογική και μαθηματική αλήθεια –που χαρακτηρίζεται από αναγκαιότητα, είναι a priori, αυτονόητη, βέβαιη, ότι τα μαθηματικά είναι «ανένδοτα» (στο πρώτο μέρος, που είναι και το πιο επεξεργασμένο). Ο Βιτγκενστάιν δείχνει πως όλα τούτα είναι κενολογίες. Και αυτή η υπονόμηση φαίνεται ότι παρερμηνεύθηκε: σε κάποιους φάνηκε σαν να ήταν στόχος του να αμφισβητήσει τα μαθηματικά ή ακόμη και τον τρόπο που σκεφτόμαστε, όταν (λέμε ότι) σκεφτόμαστε σωστά. Τούτο όμως αποτελεί λήψη του ζητούμενου: για παράδειγμα, αν σου αμφισβητώ την δική σου (λόγου χάριν δογματική, ή προκριτική) έννοια του λόγου, αυτό δεν σημαίνει ότι παραλογίζομαι, ή ότι ανοίγει ο ασκός του Αιόλου, για να εξαπολυθούν οι άνεμοι της αλογίας. Σημαίνει ότι η δική σου έννοια του λόγου, κατά την γνώμη μου, εισάγει φέρ' ειπείν δογματικές παραδοχές που δεν χρειάζονται ή είναι κενολογίες.

Οστόσο, το ότι ο τάδε συλλογισμός είναι σωστός σημαίνει απλώς ότι έτσι συλλογίζομαστε, αυτό ονομάζουμε συλλογισμό –και δεν συλλογίζομαστε έτσι κατ' ανάγκη επειδή φέρ' ειπείν «τηρούμε κανόνες ή νόμους της λογικής»– τούτο φαίνεται ότι δεν είναι παρά κενολογία: «Τι σημαίνει τώρα ότι μία πρόταση μπορεί να παραχθεί από μίαν άλλη μέσω ενός κανόνα; Άραγε, ο,τιδήποτε δεν μπορεί να παραχθεί από ο,τιδήποτε μέσω κάποιου κανόνα –και μάλιστα σύμφωνα

με οποιονδήποτε κανόνα– με κατάλληλη ερμηνεία;» (I, § 7). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν λέμε πως παράγουμε μία πρόταση από μίαν άλλη –σημαίνει, ωστόσο, ότι η προσπάθεια να θεμελιώσουμε, να δικαιολογήσουμε ή να εξηγήσουμε την «ουσία» αυτής της παραγωγής κάνοντας λόγο για κανόνες και τήρηση κανόνων, δεν φαίνεται να οδηγεί πουθενά. Επίσης: ο Βιτγκενστάιν δεν δείχνει ότι όλα τούτα, η δική μας, σημερινή παραγωγή της τάδε πρότασης από την δεΐνα, είναι πράγματα που κατ' ανάγκη θα μένουν και εσαεί ακλόνητα (πρβλ. I, § 155).

13. Το ζήτημα των κανόνων είναι ιδιαίτερα δύσκολο, οπότε θα περιοριστώ σε δύο παρατηρήσεις επιπροχάδην. Δεν ισχύει, νομίζω, ότι ο Βιτγκενστάιν μας δίνει μια μελέτη του φαινομένου της κανονιστικότητας. Θα ήταν τότε σαν να αναζητούσε και αυτός, όπως οι παραδοσιακοί φιλόσοφοι, την άδηλη ουσία που υποκρύπτεται στα φαινόμενα. Ο λόγος για τον οποίο ασχολείται ο Βιτγκενστάιν με τους κανόνες φαίνεται πως είναι η επίκλησή τους, από παραδοσιακές φιλοσοφικές θεωρήσεις, ή η δυνατότητα να τους επικαλεσθείς: και εδώ να μας απαλλάξει από κενολογίες προσπάθει.

14. Οι δε κανόνες είναι ένα μόνο από τα θέματα αυτής της ιδιαίτερα πλούσιας συλλογής παρατηρήσεων. Το ενδιαφέρον, μάλιστα, είναι ότι τα επιχειρήματα του Βιτγκενστάιν δεν διατυπώνονται από την σκοπιά μιας συμβασιοκρατίας ή κάποιου είδους σχετικισμού. Δεν διατυπώνονται από κάποια θέση, δηλαδή, αλλά είναι, θα λέγαμε, διαλεκτικά: προς έτερον, όπως λ.χ. η λεγόμενη «περιβόητη παράγραφος» για το πρώτο θεώρημα μη πληρότητας του Γκαϊντελ (I, III, § 8).

Ο Βιτγκενστάιν δηλαδή δεν φαίνεται να έχει κάποια θέση, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε βιτγκενσταϊνική, λόγου χάριν για την αλήθεια ή το ψεύδος ή την αντίφαση. Χρησιμοποιεί επιχειρήματα διαλεκτικά: που απευθύνονται στον αντίπαλο, μιλώντας από την σκοπιά του αντιπάλου. Ο ίδιος ο Βιτγκενστάιν προσπαθεί μάλιστα, να κλονίσει μια δογματική εικόνα που συνήθως διέπει όσα νομίζουμε ότι ξέρουμε για την αντίφαση (βλ. VII-15) –και προλαβαίνει την αντίρρηση:

«Δηλαδή εσύ είσαι υπέρ των αντιφάσεων;! Πέρα για πέρα όχι: άλλο τόσο είμαι υπέρ των μαλακών μέτρων.» (στο ίδιο).

15. Σε μια φιλοσοφική ερώτηση καλό είναι να απαντάμε όχι με μίαν απάντηση, που μπορεί να είναι λαθεμένη, αλλά με μίαν άλλη ερώτηση, παρατηρεί. Και γιατί

να χρειάζονται θεμελίωση τα μαθηματικά –στην λογική, όπως υποστηρίζει ο λογικισμός, σε μια προγλωσσική εποπτεία της χρονικής διαδοχής, κατά την ενορασιοκρατία, ή σε ό,τι άλλο;

16. Αν τα επιχειρήματα του Βιτγκενστάιν είναι διαλεκτικά, τότε το θέμα είναι ο φιλοσοφικός αντίπαλος να αναγνωρίσει τον εαυτό του στον «συνομιλητή». Επιπλέον, η ερμηνεία θα πρέπει να επισημάνει και να ανασυστήσει, ενίοτε, τους φιλοσοφικούς του αντιπάλους.

Θα ήταν άτοπο στο πλαίσιο μιας βιβλιοπαρουσίασης να φιλοδοξεί κανείς να δώσει περιληπτικά τους φιλοσοφικούς αντιπάλους του Βιτγκενστάιν σε αυτές τις παρατηρήσεις –εδώ, τα κύρια προγράμματα θεμελίωσης των μαθηματικών του εικοστού αιώνα. Σχηματίσαμε, ωστόσο, ελπίζω, κάποια εικόνα, όχι παραπλανητική, για την κίνηση της σκέψης του.

Όσο για τους κύριους φιλοσοφικούς αντιπάλους του Βιτγκενστάιν, στις *Παρατηρήσεις για την θεμελίωση των μαθηματικών*, ο αναγνώστης έχει και πάλι καλό οδηγό την εισαγωγή του Κωβαίου. Στην εισαγωγή, ο Κωβαίος παρουσιάζει την στάση του Βιτγκενστάιν απέναντι στις κυριάρχες στην εποχή του απόψεις για την θεμελίωση των μαθηματικών: τον λογικισμό, τον φορμαλισμό, την ενορασιοκρατία –αλλά παρουσιάζει και τα άλλα θέματα με τα οποία καταπιάνεται ο Βιτγκενστάιν: τα θεωρήματα του Γκαίντελ, την συνολοθεωρία του Κάντορ, το ζήτημα των κανόνων.

17. Ο ίδιος ακολουθεί μια εν πολλοίς παραδοσιακή, «ορθόδοξη», όπως έχει γράψει αλλού, ερμηνεία του Βιτγκενστάιν, όντας ενημερωμένος για τα νέα ερμηνευτικά ρεύματα. Τα οποία μάλιστα, όπως γράφει, τον έκαναν να ξανασκεφτεί την άποψή του για τους κανόνες στον Βιτγκενστάιν.

Υπάρχει ωστόσο μια περικοπή, στα σχόλια, που περιέχει και μια ενδιαφέρουσα αυτοκριτική, παράλληλα με τα ζητήματα που θέτει για τους αριστερούς βιτγκενσταϊνικούς: «Μπορεί τελικά να μιλάει κανείς για «αρχές» της βιτγκενσταϊνικής διδασκαλίας, ή μήπως κάτι τέτοιο ο Βιτγκενστάιν θα το θεωρούσε απαράδεκτο δογματισμό; Η απάντηση δεν είναι εύκολη. Πώς θα πρέπει να σταθούμε απέναντι σε μια ανάλογη γενική δήλωση όπως «το δεδομένο είναι οι μορφές ζωής» (*Φιλοσοφικές έρευνες* II.χι/σ. 280). Είναι κι αυτό «θεωρία»; Ή μήπως είναι μια δήλωση που αποσκοπεί στο να αποσειεί μια συγκεκριμένη μεταφυσική «εικόνα»; Δεν φαίνεται να έχει γενική ισχύ; Υπάρχει λοιπόν,

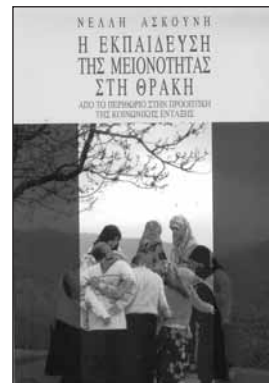
κάτι «ακλόνητα βέβαιο» και στην ύστερη φιλοσοφία; Αυτό που μοιάζει ακλόνητα βέβαιο είναι απλώς το σημείο για το οποίο δεν μπορούμε πια να δώσουμε λόγους. Το γεγονός ότι δεν μπορούμε να περάσουμε πέρα απ' αυτό μας δίνει την εντύπωση ότι φτάσαμε σε μιαν ακλόνητη αλήθεια. Κι αυτό το τελευταίο τι είναι; Μια άλλη αλήθεια; Μια απλή διαπίστωση; Κι από πού αντλεί το κύρος της; Κάτι τέτοια οριακά ερωτήματα με συνετίζουν, οπότε νομίζω ότι μπορώ να δώσω μια συνεκτική (γενική) περιγραφή της βιτγκενσταϊνικής διδασκαλίας και των στόχων της. Όμως, το ίδιο πρόβλημα δεν υπάρχει άραγε με τις λεγόμενες «μεταφιλοσοφικές δηλώσεις» του ίδιου του Βιτγκενστάιν –εκεί όπου ο φιλόσοφος προσπαθεί να εξηγήσει τι ακριβώς επιδιώκει με τις εννοιολογικές του έρευνες, ή σε τι αυτές συμποσούνται; Μου φαίνεται πως ένα είδος υπέρβασης είναι αναγκαίο και στην ύστερη φιλοσοφία, όπως στο *Tractatus*: Αφού κατανοήσεις τον σκοπό ή το συμπέρασμα των ερευνών, πρέπει να εγκαταλείψεις τις γενικές δηλώσεις και να εστιαστείς στις καθαρές γλωσσολογικές έρευνες: αυτές που φωτίζουν τις γλωσσικές πτυχές –τις οποίες το συγκεκριμένο φιλοσοφικό ερώτημα συσκοτίζει– χωρίς να δηλώνουν τίποτε.» (σημ. 169, σελ. 375).

Θα μας πήγαινε πολύ μακριά μια απάντηση, στα ζητήματα που θίγει εδώ ο Κωβαίος. Λόγου χάριν, η συγκεκριμένη, υπομονετική δουλειά, στην οποία μας καλεί ο Κωβαίος, φαίνεται πως δεν είναι καν δυνατόν να γίνει, αν ήδη μια εικόνα μας στρεβλώνει την σκέψη –κι αυτή η εικόνα ενδέχεται να είναι εικόνα της φύσης της φιλοσοφίας. Δεν υπάρχει εδώ η ελπίδα ότι θα περάσουμε από την πραγμάτευση συγκεκριμένων προβλημάτων, (άραγε με επαγωγικό τρόπο, ούτως ειπείν;) στα ζητήματα για την φύση της φιλοσοφίας. Άρα αναπόφευκτα θα περάσουμε από εκεί –εξου και ο τρόπος που έχει γραφεί αυτή εδώ η παρουσίαση, παρεμπιπτόντως. Αυτός άλλωστε, φαίνεται να είναι ένας λόγος για την έμφαση των «αριστερών βιτγκενσταϊνικών» στις παρατηρήσεις του Βιτγκενστάιν για την φύση της φιλοσοφίας. Ωστόσο, δεν είναι της ώρας η παράθεση των απαντήσεων. Έγινε όμως φανερό, ελπίζω, ότι εδώ το θέμα δεν είναι ένα απλό ερμηνευτικό ζήτημα –αλλά τι είναι το να φιλοσοφείς, το να σκέφτεσαι, το να λες κάτι. Πότε σκέφτεσαι και λες κάτι.

18. Η μετάφραση είναι φυσικά άψογη. Όλοι οι συντελεστές του βιβλίου –και ο Κωβαίος, και η ποιήτρια Μαρία

Κυρτζάκη, που το επιμελήθηκε γλωσσικά, και ο Μιλτιάδης Θεοδοσίου, που κατάρτισε τους πίνακες, εργάσθηκαν με τρόπο που θα πρέπει να είναι πρότυπο για τις μεταφράσεις φιλοσοφικών κειμένων.

Καταλήγω με ένα αίτημα, ή ευχή: να βρει χρόνο ο Κωβαίος να μεταφράσει και άλλα κείμενα του Βιτγκενστάιν.

Για το βιβλίο

Νέλλη Ασκούνη, *Η Εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη: από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, 404 σ.

Γιώργος Μαυρομμάτης*

Η εκπαίδευση των Θρακιωτών μουσουλμάνων μειονοτικών έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας.

Οι ελληνικές μελέτες πάνω στη μειονοτική εκπαίδευση μπορούν να χωριστούν, με βασικό κριτήριο την ιδεολογία και την πολιτική στοχεύση των συγγραφέων, σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν αυτές που κινούνται στο χώρο της «εθνικής επιστήμης», βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 μέχρι περίπου και τα μέσα της δεκαετίας του 1990, συχνά συντάσσονται ως απάντηση σε αντίστοιχα τουρκικά προπαγανδιστικά κείμενα και έχουν κεντρικό στόχο να «αποδείξουν» ότι «στη-Θράκη δεν-υπάρχει-κανένα-πρόβλημα», ή, εν πάση περιπτώσει, τα όποια πιεστικά μέτρα που έχει λάβει η διοίκηση είναι ανάλογα εκείνων που εφαρμόζει η τουρκική διοίκηση στην εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων μειονοτικών στην Τουρκία.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι μελέτες που εμφανίζονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά, ακο-

* Ο Γιώργος Μαυρομμάτης είναι εκπαιδευτικός.

λουθούν την «αλλαγή κλίματος» στην Θράκη που μεταξύ άλλων σημαίνει σταδιακή βελτίωση της θέσης της μειονότητας, ως συνέπεια της άρσης των ποικίλων περιοριστικών μέτρων, τηρούν –κατά κανόνα, αν και σε διαφορετικό βαθμό– η κάθε μία αποστάσεις από τις επιταγές της «εθνικής επιστήμης» και αναδεικνύουν τα προβλήματα με στόχο να συμβάλουν στην επίλυσή τους. Σε αυτήν την κατηγορία, μια από τις πιο πρόσφατες μελέτες είναι αυτή της κοινωνιολόγου της εκπαίδευσης Νέλλης Ασκούνη, *Η Εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη: από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*. Η μελέτη της Ασκούνη έρχεται σήμερα, 15 χρόνια μετά την διακήρυξη της «ισονομίας και ισοπολιτείας» και την άρση των περιοριστικών μέτρων, και 10 περίπου χρόνια από την έναρξη μιας μακράς και καθοριστικής παρέμβασης της Πολιτείας στα εκπαιδευτικά πράγματα της μειονότητας,¹ να διερευνήσει το εκπαιδευτικό πεδίο στην Θράκη τόσο σε επίπεδο δομών όσο και σε επίπεδο εκπαιδευτικών πρακτικών, με στόχο να φωτίσει τις σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές που συντελούνται κατά την τελευταία περίοδο στο χώρο της μειονότητας: μεταβολές που αναδιατάσσουν τη σχέση πλειοδοτικών/μειονοτικών και επανακαθορίζουν τη θέση της μειονότητας στην ελληνική κοινωνία.

Η μελέτη δομείται πάνω στα ευρήματα της έρευνας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων» στη Θράκη, κατά την περίοδο 1997-2003 υπό την επιστημονική ευθύνη της Άννας Φραγκουδάκη και της Θάλειας Δραγώνα, και στο οποίο η Ασκούνη είχε επιτελική ερευνητική θέση. Μάλιστα, η συχνή χρήση του πρώτου πληθυντικού στο κείμενο («βρήκαμε», «κάναμε», κ.λπ.), καθώς και το γεγονός ότι (όπως αναφέρει η συγγραφέας στον πρόλογο), η επιστημονική υπεύθυνος του προγράμματος Άννα Φραγκουδάκη, διάβασε συστηματικά και σχολίασε διαφορετικές εκδοχές του χειρόγραφου, δείχνουν ότι το έργο ακολουθεί την οπτική και απηχεί τις επίσημες θέσεις του προγράμματος, ενώ δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσουμε την παρούσα μελέτη και ως μια συνοπτική παρουσίαση της δράσης του συγκεκριμένου προγράμματος.

Το έργο χωρίζεται σε τρία μέρη και αναπτύσσεται σε εννέα κεφάλαια. Στο πρώτο μέρος γίνεται μια ιστορική αναδρομή του μειονοτικού ζητήματος (κεφ. 1) –δίνεται έμφαση στις συνέπειες που

είχε η χρόνια απομόνωση του μειονοτικού πληθυσμού αλλά και στις σχέσεις μεταξύ πλειονοτικών και μειονοτικών– και παρουσιάζεται η μειονοτική εκπαίδευση ως πολιτικό διακύβευμα (κεφ. 2), καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκπονήθηκε η έρευνα (κεφ. 3). Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι ποικίλες διαστάσεις που έχει η φοίτηση των Θρακιωτών μειονοτικών μαθητών στα μειονοτικά σχολεία (κεφ. 4), ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα ποικίλα ζητήματα που προκύπτουν από την βαθμιαία αύξηση του αριθμού μειονοτικών μαθητών στα ελληνικά δημόσια νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία (κεφ. 5). Στο τρίτο μέρος γίνεται κατ' αρχάς μια εκτενής αναφορά στην πρόσβαση των μειονοτικών μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (κεφ. 6) και ακολουθεί, ο ιδιαίτερος σχολιασμός του φαινομένου της (υψηλής) μαθητικής διαρροής από την δευτεροβάθμια εκπαίδευση (κεφ. 7). Στη συνέχεια, παρουσιάζονται και αναλύονται τόσο οι πολιτικές διαστάσεις των εκπαιδευτικών επιλογών των μειονοτικών γονέων, κυρίως αναφορικά με την επιλογή μειονοτικών δευτεροβάθμιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (κεφ. 8), όσο και οι ιδεολογικές διαστάσεις και τα πολιτικά ζητήματα που ανακύπτουν –στη μειονότητα, στην πλειονότητα και στη διοίκηση– κατά τη διαδικασία αυτής της «στροφής» που εμφανίζει η μειονότητα, επιλέγοντας όλο και πιο μαζικά, φοίτηση στα (αποκλειστικά ελληνόγλωσσα) δημόσια γυμνάσια (κεφ. 9).

Πρόκειται για μια εξαιρετική μελέτη, για πολλούς λόγους. Ξεκινώντας από τα επί της διαδικασίας, δηλαδή της μεθόδου, επιστημαίνω ως αρετές:

- τον πλούτο του ερευνητικού υλικού στο οποίο βασίστηκε η μελέτη. Πρόκειται για εντυπωσιακό όγκο και ποιότητας υλικό, καθώς στο πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων» εργάστηκε πλήθος ερευνητών από μεγάλο φάσμα ειδικοτήτων υλοποιώντας μια εντυπωσιακή έρευνα πεδίου, στο πλαίσιο της οποίας κατάφερε να έχει πρόσβαση σε πολλούς ανθρώπους αλλά και σε δυσπρόσιτο αρχειακό υλικό.

- τον πλούτο των στοιχείων που παραθέτει η μελέτη. Στο βιβλίο παρατίθενται περισσότεροι από 50 πίνακες, δίνοντας έτσι στον αναγνώστη τη δυνατότητα να αποκτήσει πλήρη εποπτεία της στατιστικής εικόνας αλλά και να προχωρήσει σε παραπέρα ή και διαφορετική ανάγνωση, ενώ είναι πολύ σημαντικό ότι τα ευρήματα παραλληλίζονται με ευρή-

ματα αντίστοιχων ερευνών από άλλες περιοχές του κόσμου.

- τη σοβαρότητα της ερευνητικής δουλειάς και την επαρκή περιγραφή των δυσκολιών, των διλημάτων και των όποιων αποτυχιών. Θεωρώ ότι έχουν ιδιαίτερη αξία: η αναφορά στον τρόπο χρήσης του λόγου των Θρακιωτών πλειονοτικών με στόχο τη διερεύνηση των πρακτικών των Θρακιωτών μειονοτικών (σ. 191), η διάκριση μεταξύ μη-φοίτησης και διακοπής φοίτησης (σ. 271), οι παρατηρήσεις σχετικά με την «αποτύπωση» ενός κοινωνικού φαινομένου (σ. 258-259).

- τη σαφή εικόνα που δίνει η έρευνα για την κατάσταση μέχρι το 1997· θεωρώ ότι αποτελεί την καλύτερη μέχρι τώρα σύνθεση/παρουσίαση της υπάρχουσας έρευνας του ζητήματος της μειονοτικής εκπαίδευσης όπως είχε μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990, οπότε και άρχισε η δράση του προγράμματος.

- το γεγονός ότι επεκτείνεται σε περιοχές και ζητήματα που μέχρι τώρα έμεναν εκτός διερεύνησης. Ενδεικτικά αναφέρομαι στη μελέτη του ζητήματος της προσχολικής εκπαίδευσης των μειονοτικών νηπίων και στη διερεύνηση της πορείας φοίτησης των μειονοτικών κοριτσιών,² κίνηση βέβαια όχι μόνο αναμενόμενη αλλά και προσδοκώμενη από την Ασκούνη και την ευρύτερη ερευνητική ομάδα του προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων», που έχει μακρά θητεία στην ενασχόληση με το ζήτημα «φύλο και εκπαίδευση».

- τελευταίο στη σειρά, αλλά πρώτο στη σημασία, είναι το γεγονός ότι η μελέτη ασχολείται συστηματικά με τις πολιτικές διαστάσεις των εκπαιδευτικών/παιδαγωγικών ζητημάτων, αναδεικνύοντας το ρόλο του εθνικισμού και αποδεικνύοντας (ή υπενθυμίζοντας σε όσους το ξεχνούν) ότι και στις εκπαιδευτικές επιλογές/πορείες, καθοριστικό ρόλο παίζει η ταξική θέση των υποκειμένων.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η μελέτη της Ασκούνη αποτελεί αναμφισβήτητη οδηγό για όσους θελήσουν στο εξής να μελετήσουν ανάλογα ζητήματα.

Προχωρώντας τώρα στα επί της ουσίας

Έχουμε επιτέλους μια εκτενή παρουσίαση και μια εμπειριστατωμένη ερμηνεία της «καθυστερήσης» που εμφανίζει η μειονότητα στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Η Ασκούνη, μελετώντας τις σχολικές επιδόσεις του μειονοτικού μαθητικού πληθυσμού σε σχέση με τα κοινωνικά και μορφωτικά χαρακτηριστικά των οικογενειών τους, διαπιστώνει ότι και στην Θράκη

–όπως και σε όλο τον κόσμο– το κοινωνικό-οικονομικό-μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας παίζει καθοριστικό ρόλο στη σχολική φοίτηση και επίδοση των γόνων της. Βέβαια, τόσο το να προχωρήσει κανείς στη με τέτοιο τρόπο διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος όσο και το να καταλήξει στα συγκεκριμένα ευρήματα αποτελούν κάτι το απολύτως αναμενόμενο για μια έρευνα στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Το περίεργο είναι ότι, μέχρι τώρα, οι συγκεκριμένες παράμετροι ελάχιστα είχαν απασχολήσει τους μελετητές της μειονοτικής εκπαίδευσης στην Θράκη, και ακόμα λιγότερο τους παράγοντες που εμπλέκονται (με τη λογική της παροχής «ισών ευκαιριών»;) στη χάραξη και την εφαρμογή της μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Τα ευρήματα της μελέτης καταρρίπτουν (ακριβέστερα απονομιμοποιούν) ερμηνείες που, επιλέγοντας ως βάση του ερμηνευτικού σχήματός τους τις «εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες», καταλήγουν στο εύρημα ότι «οι μειονοτικοί δεν επιθυμούν να μορφωθούν». Η μελέτη καθιστά απολύτως σαφές ότι το (μέχρι τώρα) εξαιρετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των Θρακιωτών μειονοτικών είναι αποτέλεσμα σωρευτικής δράσης πολλών παραμέτρων (με τα ζητήματα που σχετίζονται με το ταξικό να έχουν κυρίαρχο ρόλο) των οποίων η ανασταλτική δράση ενισχύεται από πολιτικούς παράγοντες και κυρίως από τη στάση που για χρόνια τηρούσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, θεωρώντας την αμάθεια και την αγραμματοσύνη αυτής της ομάδας ως προϋπόθεση για την αποτροπή των «εθνικών κινδύνων» που συμβόλιζε η μειονότητα.

Ειδικότερα όσον αφορά το ζήτημα της φοίτησης των μειονοτικών κοριτσιών στο γυμνάσιο, η Ασκούνη καταρρίπτει την (τόσο διαδεδομένη) άποψη ότι η μη εκπαίδευση των κοριτσιών της μειονότητας αποτελεί «εγγενές πολιτισμικό χαρακτηριστικό», αποτέλεσμα των απαγορεύσεων που η ισλαμική παράδοση συνεπάγεται για τις γυναίκες. Η μελέτη δείχνει ότι η στάση των γονιών αναφορικά με το αν θα συνεχίσουν τα κορίτσια τους τις σπουδές στο γυμνάσιο ποικίλλει –κυρίως συνδέεται με το βαθμό εξαστισμού– και κάνει σαφές ότι, οι έντονες αναστολές, όπου εμφανίζονται, σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο το οποίο ενισχύει τις παραδοσιακές (ακριβέστερα πατριαρχικές) δομές και δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη διατήρηση της αυστηρής και

ιεραρχικής διάκρισης των κοινωνικών και επαγγελματικών ρόλων ως προς το φύλο.

Ιδιαίτερης αξίας είναι οι (πολλές) αναφορές της μελέτης στην πολιτική διάσταση του ζητήματος της μειονοτικής εκπαίδευσης, στον εθνικισμό και στην ελληνοτουρκική αντιπαράθεση. Εδώ ξεχωρίζω ως ιδιαίτερα σημαντικά:

- Το γεγονός ότι καταπιάνεται με το μεγάλο ζήτημα της μετάβασης των μειονοτικών μαθητών για τριτοβάθμιες σπουδές στην Τουρκία (σ. 318-324) και τις αλλαγές που παρατηρούνται μετά την εφαρμογή του συγκεκριμένου μέτρου θετικής διάκρισης εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας.³ Ιδιαίτερη αξία έχουν εδώ, τα σχόλια για τη στάση που τηρούν πάνω στο ζήτημα τόσο η Τουρκία όσο και η Ελλάδα, και η παρατήρηση ότι αυτό που έκανε η εισαγωγή του μέτρου της ποσόστωσης ήταν να ενισχύσει αποφασιστικά διαδικασίες που ήδη βρίσκονταν σε εξέλιξη (σ. 334).

- Τα σχόλια για τις θέσεις της μειονοτικής ελίτ γενικότερα (σ. 297-303) και για τη στάση της ομάδας αυτής ειδικότερα, τόσο αναφορικά με τους γόνους της όσο –και κυρίως– αναφορικά με την καθοδήγηση του «λαού» (σ. 202-204), αναδεικνύοντας έτσι μια ακόμα πτυχή, και τελικά τη σημαντικότητα της ταξικής διάστασης του ζητήματος της μειονοτικής εκπαίδευσης.

- Τα σχόλια για τη στάση της διοίκησης –εδώ έχουμε μια από τις σπάνιες φορές που σε τέτοιου είδους κείμενο στηλιτεύεται η «ανοχή» της διοίκησης απέναντι στην πρακτική της μαζικής πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου (σ. 283)– και τις πολιτικές της επιδιώξεις, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις παρεμβάσεις στην εκπαίδευση.

Τέλος, ολόκληρο το όγδοο κεφάλαιο, κατά τη γνώμη μου, αποτελεί την καλύτερη πολιτική ανάλυση του ζητήματος της μειονοτικής εκπαίδευσης που έχει γραφτεί μέχρι σήμερα.

Η μελέτη της Ασκούνη εμφανίζει πολλά και ενδιαφέροντα ευρήματα. Μαθαίνουμε (ή βεβαιωνόμαστε) λοιπόν, ότι:

- Ο αριθμός των μειονοτικών μαθητών μειώνεται (σ. 130-131, 136). Είναι μύθος τα «περί αλματώδους πληθυσμιακής αύξησης» (και ανάλογης απειλής) των μειονοτικών, που χρόνια αναπαράγουν συστηματικά εθνικιστικοί κύκλοι και από τις δύο μεριές των συνόρων.

- Η διγλωσσία δεν αποτελεί δομικό πρόβλημα και εμπόδιο στην καλή εκπαιδευτική πορεία των μειονοτικών. Δομικό

πρόβλημα και εμπόδιο είναι ο εθνικισμός. Δυστυχώς ή ευτυχώς και αναφορικά με την εκπαίδευση των Θρακιωτών μειονοτικών ισχύει ό,τι ισχύει και σε όλον τον υπόλοιπο κόσμο: η μη αποδοχή από το σχολείο και την κοινωνία της γλώσσας και της εθν(ο)τικής ταυτότητας των μειονοτικών μαθητών δημιουργεί ισχυρές αναστολές στην εκπαιδευτική τους ένταξη (σ.103, 361).

- Στα μειονοτικά σχολεία υπάρχει μια «διχοτομημένη πραγματικότητα» (σ. 107). Ο διαχωρισμός των δύο κομματιών του προγράμματος και η μη επικοινωνία μεταξύ τουρκόγλωσσου και ελληνόγλωσσου μέρους του αναλυτικού προγράμματος –κατά κανόνα συνοδεύεται από ανάλογη μη επικοινωνία των αντίστοιχων διδασκόντων– αποτελεί μεγάλο πρόβλημα αφού οδηγεί στην αδυναμία συγκρότησης ενός ενιαίου πλαισίου, με όλα όσα αυτό συνεπάγεται, κυρίως αναφορικά με τον ορισμό και την επίτευξη εκπαιδευτικών στόχων.⁴

- Το υπάρχον μειονοτικό σχολικό δίκτυο αδυνατεί να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες. Απαιτείται ανασχεδιασμός του με βάση τα σημερινά πληθυσμιακά δεδομένα (σ. 139-149)

- Η μαζική σχολική αποτυχία και διαρροή έχει ευρύτερες συνέπειες συνολικά για τη μειονότητα ως κοινωνική ομάδα γιατί δρα ως παράγοντας ανασταλτικός των εκπαιδευτικών αλλαγών που είναι σε εξέλιξη και ενισχύει τις (πολύ ισχυρές σε κάποιες ομάδες) παραδοσιακές κοινωνικές πρακτικές και αντιλήψεις που δεν αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης (σ. 370-371).

- Η αμφιθυμική στάση ορισμένων (κυρίως φτωχών αγροτών) μειονοτικών γονιών απέναντι στην προοπτική τα παιδιά τους (κυρίως τα κορίτσια) να λάβουν υψηλή εκπαίδευση, σχετίζεται και με κάποιου είδους «κρίση ταυτότητας» και πιο συγκεκριμένα με τη μείωση/κλονισμό της ασφάλειας που νιώθουν «μέσα» στη συγκεκριμένη ταυτότητα. Και αυτό γιατί η άρση του αποκλεισμού (που μέχρι πρόσφατα υφίστατο) από τα υλικά και συμβολικά αγαθά που παρέχει η σύγχρονη κοινωνία σε συνδυασμό με τις ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας που παρέχει η απόκτηση υψηλότερης εκπαίδευσης, οδηγεί σε αμφισβήτηση των παραδοσιακών δομών και κοινωνικών σχέσεων, και ακυρώνει σε σημαντικό βαθμό τη δυνατότητα του παραδοσιακού πολιτισμού να λειτουργεί ως ρυθμιστικός παράγοντας στην ιδιωτική και κοινωνική ζωή (σελ. 336).

• Το ζήτημα της επιλογής σχολείου (ελληνόγλωσσο δημόσιο ή δίγλωσσο μειονοτικό δημοτικό και στη συνέχεια ελληνόγλωσσο δημόσιο γυμνάσιο, δίγλωσσο μειονοτικό γυμνάσιο ή ιεροσπουδαστήριο;) έχει να κάνει με τις προσδοκίες που δομεί η κάθε οικογένεια, και οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο του παιδιού, το κοινωνικό-οικονομικό-μορφωτικό επίπεδο, τον τόπο κατοικίας και την (χαρακτηριζόμενη ως) εθνοτική προέλευση της οικογένειας, ενώ σημαντικό ρόλο φαίνεται πως παίζει ο ψυχολογικός παράγοντας, κυρίως αναφορικά με τα ζητήματα της «πολιτισμικής εγγύτητας» και της «ασφάλειας». Με άλλα λόγια, οι διαφοροποιήσεις στις στάσεις και παραπέρα στις εκπαιδευτικές πρακτικές που παρατηρούνται μεταξύ μειονοτικών οικογενειών αναφορικά με τη φοίτηση των παιδιών τους στα πρωτοβάθμια και κυρίως στα δευτεροβάθμια σχολεία, αντανακλούν ιδεολογικές και ταξικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μειονότητας (σ. 349) ενώ, τελικά, και οι χαρακτηριζόμενες ως εθνοτικές διαφορές, σε αυτό το πλαίσιο ανάγονται. *Η στάση απέναντι στο μέλλον είναι ταξικά προσδιορισμένη.*

Και κάποιες παρατηρήσεις και επιφυλάξεις:

- Οι αλλαγές που σημειώνονται μετά το 1955 στη μειονοτική εκπαιδευτική πολιτική, πράγματι είναι ορατές περισσότερο στο επίπεδο της πρακτικής των τοπικών αρχών και λιγότερο στο επίπεδο των κεντρικών επίσημων διακηρύξεων (σ. 87). Και αυτό γιατί δεν υπήρχαν ανάλογες διακηρύξεις, ενώ το σχετικό αρχαιακό υλικό (π.χ. ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία), μόλις τα τελευταία 3-4 χρόνια έχει αρχίσει να μελετάται. Ωστόσο, δεν ήταν οι τοπικοί αξιωματούχοι αυτοί που έπαιρναν τις αποφάσεις. Τα πρώτα πορίσματα της έρευνας έχουν αρχίσει να το δείχνουν,⁵ κάνοντας παράλληλα σαφές ότι υπήρχε πλήρης γνώση από πλευράς κεντρικής διοίκησης, ενώ πρώτο λόγο στη χάραξη της μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής είχε το Υπουργείο Εξωτερικών, που πορευόταν κυρίως με βάση την αρχή της αμοιβαιότητας και με στόχο την προάσπιση της ρωμαϊκής μειονοτικής εκπαίδευσης στην Τουρκία.

- Θεωρώ ότι η «δεκτικότητα» των συντηρητικών θρησκευόμενων Θρακιωτών μειονοτικών (σ. 314), που συχνά αναγινώσκεται ως «φιλελληνική» στάση, ήταν κατά βάση «αντιτουρκική» και είχε/έχει να κάνει, κυρίως αν όχι αποκλειστικά, με την ιδεολογική/πολιτική αντίθεση του συγκεκριμένου χώρου στις

κεμαλικές μεταρρυθμίσεις (δεκαετία 1920) και, τελικά, στον τουρκικό εθνικισμό. Στάση που με κανένα τρόπο δεν σημαίνει προσέγγιση, και πολύ περισσότερο προσχώρηση, στις θέσεις του ελληνικού εθνικισμού. Άλλωστε, πολιτική επιδίωξη του συγκεκριμένου χώρου αλλά και της ελληνικής πλευράς ήταν η παραμονή του συγκεκριμένου πληθυσμού σε προεθνικό στάδιο. Πέραν αυτού, και λαμβάνοντας υπ' όψιν την παρουσία και δράση που έχει σήμερα το πολιτικό Ισλάμ σε παγκόσμια κλίμακα, η οποία με τη σειρά της δίνει περιεχόμενο στον όρο «ισλαμισμός», θεωρώ αδόκιμη τη χρήση του όρου «ισλαμιστές» (σ. 313) για την ομάδα των θρησκευόμενων συντηρητικών Θρακιωτών μουσουλμάνων⁶ που –παρά την σαφέστατη σχέση τους με τον τουρκικό πολιτισμό, πράγμα που τους εντάσσει δικαίωμα στα τουρκικά έθνος– αντιτίθεται στους κεμαλιστές και στις πολιτικές τους επιδιώξεις αναφορικά με τη μειονοτική εκπαίδευση.

- Θεωρώ ορθή την παρατήρηση ότι το *δημόσιο ελληνόφωνο γυμνάσιο εμφανίζεται πλέον ως η βασική προοπτική* για τους μειονοτικούς μαθητές (σ. 234). Για να δεχθούμε όμως, με απόλυτη βεβαιότητα τη διαπίστωση αυτή, πιστεύω ότι θα έπρεπε να υπήρχε η εναλλακτική λύση (να λειτουργούσαν δηλαδή και άλλα μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια διάσπαρτα στη Θράκη)⁷ και να τη βλέπαμε να αποκλείεται από τους μειονοτικούς, ή εν πάση περιπτώσει, να παραμένει περιθωριακή.

- Είναι ανακριβές ότι τα κορίτσια που φοιτούν στο γυμνάσιο του ιεροσπουδαστηρίου δεν προχωρούν σε λυκειακές σπουδές (σ. 243, πιν. 6.10). Η μη ύπαρξη κοριτσιών σε λυκειακές τάξεις του ιεροσπουδαστηρίου κατά το σχολικό έτος 2002-2003 (οπότε και σταματά η συγκεκριμένη διερεύνηση) οφείλεται στο γεγονός ότι μόλις πριν τρία χρόνια είχε γίνει αποδεκτή για πρώτη φορά η φοίτηση κοριτσιών στο ιεροσπουδαστήριο και έτσι η «φουρνιά» αυτή, την στιγμή που συλλέχθηκαν τα στοιχεία, δεν είχε φτάσει ακόμα στην Α' λυκείου.

- Θεωρώ ότι οι διαπιστώσεις περί στήριξης της «τουρκικότητας» και υπεράσπισης του μειονοτικού σχολείου εκ μέρους των (σλαβόφωνων/ Πομάκων) ορεσιβίων μειονοτικών από ορισμένες περιοχές της Ξάνθης (σ. 306, 350) αντιφάσκουν σε κάποια προηγούμενα ευρήματα σχετικά με τις εκπαιδευτικές επιλογές του πληθυσμού αυτού (σ. 239).⁸

- Τέλος, διαβάζοντας (σ.151) πως αρκετοί δάσκαλοι αρνήθηκαν να συνε-

γαστούν στην έρευνα (δεν καθίσταται απολύτως σαφές τι ποσοστό και σε ποιες φάσεις της έρευνας) θα ήθελα να μάθω τους λόγους (αν αυτοί ερευνηθήκαν) ή τουλάχιστον να ακούσω κάποιες υποθέσεις για τους λόγους που οι συγκεκριμένοι δάσκαλοι επέλεξαν να αποστασιοποιηθούν. Επίσης, πολύ θα ήθελα να μάθω για τα «πολιτικής υφής εμπόδια» (σ.19) που εμφανίστηκαν κατά την προσπάθεια συγκρότησης μιας έγκυρης στατιστικής εικόνας: ποια είναι αυτά; ποιοι τα έβαλαν/έβαζαν και με ποιο σκοπό;

Όλα αυτά όμως είναι δευτερεύοντα και μικρής σημασίας, και δεν μειώνουν ούτε κατ' ελάχιστο τη μεγάλη αξία του έργου.

Εν κατακλείδι

Το βιβλίο της Νέλλης Ασκούνη *Η Εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη: από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης* αποτελεί αναμφίβολα βιβλίο-σταθμό στην μελέτη του ζητήματος της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη.

Καταρρίπτει –ουσιαστικά παρουσιάζει την κατάρριψή του στην πράξη– το στερεοτυπικό ισχυρισμό «οι μειονοτικοί δεν θέλουν να μορφωθούν», που για δεκαετίες προέβαλλε η διοίκηση για να καλύψει τις δικές της ανεπάρκειες στο ζήτημα ή τις «αντιρρήσεις» που είχε στην κατεύθυνση αυτή, ανασυνθέτει την εικόνα των εκπαιδευτικών πραγμάτων της μειονότητας κατά την τελευταία περίοδο, παρουσιάζει και ερμηνεύει τις πολλές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα σε όλα τα πεδία, και, τελικά, δείχνει με εξαιρετικό τρόπο τη ρευστότητα της μεταβατικής αυτής περιόδου, κατά την οποία οι μειονοτικοί, έχοντας και την στήριξη της Πολιτείας (προς συγκεκριμένη βέβαια κατεύθυνση), διαμορφώνουν με νέους όρους τη σχέση τους με την εκπαίδευση, στοχεύοντας στην εξασφάλιση μιας καλύτερης θέσης στην ελληνική κοινωνία.

Το πιο σημαντικό και αισιόδοξο όμως σε αυτή τη μελέτη είναι η διαπίστωση της ότι, έφτασε πια στην Θράκη η στιγμή που ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους οι νέοι Θρακιώτες μειονοτικοί καθορίζεται περισσότερο από τις προοπτικές που ανοίγονται, από όσα μπορούν να συμβούν στο μέλλον, και λιγότερο από τις κοινωνικές και ιδεολογικές αναφορές στο παρελθόν, που εξακολουθούν να βαραινούν και να «οδηγούν» τις παλιότερες γενιές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

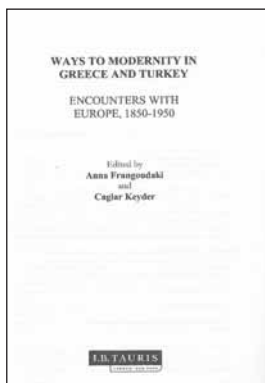
1 Το 1996 ξεκινά η εφαρμογή (θεσμοθετείται το 1995) ενός μέτρου θετικής διάκρισης

που διευκολύνει την εισαγωγή Θρακιωτών μειονοτικών φοιτητών στα ελληνικά Α.Ε.Ι και Τ.Ε.Ι. και το 1997 αρχίζει η εφαρμογή ενός μεγάλου προγράμματος –του προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων», που στην περιοχή έγινε γνωστό ως «πρόγραμμα Φραγκουδάκη» από το όνομα της επιστημονικής υπευθύνου- με στόχο, κατ' αρχάς, την αναμόρφωση του ελληνόγλωσσου μέρους του προγράμματος στα δίγλωσσα (ελληνόγλωσσα/τουρκόγλωσσα) μειονοτικά σχολεία, και παραπέρα τη γενικότερη στήριξη της φοίτησης των Θρακιωτών μειονοτικών μαθητών και στα μειονοτικά αλλά και στα δημόσια σχολεία, τόσο στο χώρο της πρωτοβάθμιας όσο και στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

- 2 Πολύ σημαντικό το ότι καταπιάνεται με την δευτεροβάθμια εκπαίδευση -το θέμα έχει ελάχιστα μελετηθεί μέχρι σήμερα, και εκείνο κυρίως αναφορικά με την ιστορική του διάσταση και για περίοδο που εκτείνεται έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970-καθώς και το ότι ασχολείται ιδιαίτερα με το ζήτημα της μαθητικής διαρροής των μειονοτικών κοριτσιών από την υποχρεωτική εκπαίδευση, δίνοντας έμφαση στις αντιλήψεις και στάσεις των μειονοτικών μητέρων αναφορικά με τη φοίτηση των παιδιών τους.
- 3 Αρ. 2, παρ. 1 του Ν. 2341/ΦΕΚ Α' /6-10-1995.
- 4 Το ζήτημα τίθεται για πρώτη φορά από την Τρέσσου το 1997 (Ε. Τρέσσου, «Μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη: Τα αίτια της αποτυχίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 63, Απριλ.-Ιουν. 1997) αλλά, παρά τη σοβαρότητά του, ελάχιστα απασχολεί την έρευνα κατά τη δεκαετία που ακολουθεί.
- 5 Βλ. σχετικά τις εισηγήσεις των Χ. Ηλιάδη «Η Τουρκία ως "μητέρα πατρίδα" των Μουσουλμάνων της Θράκης και η ελληνική αντίδραση», και Τ. Κωστόπουλου «Μια θνησιγενής "εθνογένεση"; Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους της Θράκης (1956-2006)» στο συνέδριο *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις του μειονοτικού φαινομένου: η ελληνική συγκρία μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου*, που οργάνωσε το Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 15-17 Δεκεμβρίου 2006.
- 6 Συχνά, αν και λανθασμένα, ονομάζονται «παλαιομουσουλμάνοι». Τον όρο είχε υιοθετήσει η διοίκηση (συστηματικά πια) μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 προσπαθώντας με κάθε τρόπο να αποφύγει τον (ορθό) όρο/προσδιορισμό «παλαιότουρκοι», ο οποίος βέβαια προέκυψε από την αντίθεση του συγκεκριμένου χώρου στους Νεότουρκους.
- 7 Πάγιο, κατά την τελευταία δεκαετία αίτημα του Συλλόγου Επιστημόνων της Μειο-

νότητας -δεν το συμεριζομαι- στο οποίο η διοίκηση αρνείται να ανταποκριθεί, κινούμενη βεβαίως στον ευρύτερο σχεδιασμό της περί πολιτικού και ιδεολογικού ελέγχου της μειονότητας.

8 Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι γενικότερες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα κατά την δεκαετία που μεσολαβεί από την τελευταία στατιστική εικόνα (1997) που υπάρχει για το συγκεκριμένο θέμα μέχρι την έκδοση του βιβλίου (2006) λειτουργούν υπέρ του αρχικού ισχυρισμού και περιορίζουν την αντίφαση. Μάλλον όμως δεν είναι έτσι. Δεν γνωρίζω τι συμβαίνει αναφορικά με τη μαθητική μετανάστευση ή επιλογή για σπουδές στην Τουρκία, αλλά γνωρίζω ότι η συντριπτική πλειονότητα των μαθητών του μειονοτικού γυμνασίου-λυκείου Ξάνθης προέρχεται από αυτές τις ορεινές περιοχές.

Για το βιβλίο:

Anna Frangoudaki & Çağlar Keyder (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950*, I. B. Tauris, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2007, 265 σ.

Παντελής Ε. Λέκκας*

Ο συλλογικός αυτός τόμος αποτελεί μια ευπρόσδεκτη συνεισφορά στο ανεξάντλητο ερευνητικό πεδίο που προσφέρεται από την συγκριτική μελέτη της εθνογένεσης στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Ο συγκεκριμένος τόμος, επικεντρωμένος στην ελληνοτουρκική σύγκριση, αποτελεί ουσιαστικά την συνέχεια ενός ανάλογου εγχειρήματος που ξεκίνησε προ διετίας.¹ Η πρώτη εκείνη προσπάθεια πραγματοποιήθηκε στις θεσμικές πλευρές της εθνογένεσης στην Ελλάδα και την Τουρκία, ενώ η παρούσα

* Ο Παντελής Ε. Λέκκας διδάσκει πολιτική κοινωνιολογία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ασχολείται περισσότερο με βιωματικές όψεις αυτής της διαδικασίας στις δύο χώρες, από τα μέσα του 19ου έως τα μέσα του 20ού αιώνα.

Βασικό ζητούμενο στην προβληματική που παρακινεί παρόμοιες διερευνήσεις είναι η συνάρτηση εθνικισμού και εκσυγχρονισμού –ή, ακριβέστερα, πώς το εθνικιστικό φαινόμενο αποτελεί, ταυτόχρονα, «συνέπεια» αλλά και «όχημα» της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Είναι αυτονόητο ότι μια τέτοια προβληματική αφορά σε ένα μεγάλο φάσμα ερωτημάτων, τα οποία αφενός διεγείρουν τον περαιτέρω εμπλουτισμό της ιστορικής γνώσης κι αφετέρου θέτουν σε δοκιμασία τα εν χρήσει θεωρητικά εργαλεία.

Στην σύντομη αλλά νευρώδη Εισαγωγή τους, οι επιμελητές του τόμου Άννα Φραγκουδάκη και Τσααλάρ Κεϊντέρ προσφέρουν σε αδρές γραμμές το πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνονται οι επιμέρους συνεισφορές του τόμου. Τοποθετώντας την εκσυγχρονιστική πρόκληση στις αντίστοιχες ιστορικές συνάψεις, τονίζουν ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο του κράτους στους προσανατολισμούς και την εξέλιξη του, ούτως ειπείν, «εθνικού εκσυγχρονισμού» τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία. Επισημαίνουν ταυτόχρονα, ότι αυτή η σύμπτωση κρατικής εξουσίας, εκσυγχρονιστικού προτάγματος και εθνικού ιδεώδους, παρά τις διαφορετικές της χρονικότητες στις δύο περιπτώσεις, οδηγεί στην διαμόρφωση μιας, θα λέγαμε, «συγκροτημένης πραγματικότητας» που διαπλάθεται με μέτρο σε ανάλογες αφαιρετικές εικόνες περί έθνους και εθνικής ομοιογένειας. Τούτο δεν παραβλέπει φυσικά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους κράτος και κοινωνία συναντώνται στην ελληνική και την τουρκική περίπτωση, αλλά υποβάλλει και τις δύο στην ίδια λογική ανάλυση. Και, σε αυτό το πνεύμα, οι επιμελητές του τόμου αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα του εγχειρήματος που επιμελούνται: την ανάδειξη των ποικίλων τρόπων με τους οποίους η εθνική-εκσυγχρονιστική «μηχανική» εφαρμόζεται εν τοις πράγμασι από τις κοινωνίες προς τις οποίες απευθύνεται.

Χωρισμένοι σε τέσσερις θεματικές ενότητες, ο τόμος περιέχει δώδεκα άρθρα από Έλληνες και Τούρκους πανεπιστημιακούς και ερευνητές, τα οποία εξακτινώνονται προς διάφορες κατευθύνσεις αυτής της κεντρικής διερώτησης. Η πρώτη ενότητα επιχειρεί να διαφωτίσει το ασύμπτωτο της σχέσης κράτους και κοινωνίας στον ύστερο 19ο αιώνα τόσο στην

ελληνική όσο και στην τουρκική περίπτωση, με τα άρθρα του Ιωάννη Τασόπουλου και του Ζαφέρ Τοπράκ, αντίστοιχα. Ο Τασόπουλος ασχολείται με την ελληνική ιδιαιτερότητα του «προοδευτικού» Συντάγματος του 1864, σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και ιδεολογικές αγκυλώσεις της κοινωνίας της εποχής. Η έμφαση δίδεται εδώ στις νοητικές ορίζουσες του συγκεκριμένου φαινομένου και στους τρόπους με τους οποίους συντελείται η πλήρης εθνικοποίηση των δημοκρατικών ιδεωδών στην Ελλάδα του ρομαντικού μεγαλοϊδεατισμού. Σε παρόμοια κατεύθυνση, το άρθρο του Τοπράκ ανασκοπεί την οθωμανική «προϊστορία» του εκσυγχρονισμού στην Τουρκία, τονίζοντας την δυτικότερη έμπνευση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Ο Τοπράκ τονίζει ότι ο εκσυγχρονισμός του οθωμανικού κράτους θεωρήθηκε ότι θα αποτελούσε την μόνη αποτελεσματική απόκριση στις προκλήσεις τόσο της Δύσης όσο και των αποσχιστικών εθνικισμών –και γι' αυτό επιχειρήθηκε η θέσπιση ριζικών (και αδιανόητων για την οθωμανική παράδοση) μέτρων που αποσκοπούσαν στην ισοπολιτεία ανάμεσα στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Και στις δύο περιπτώσεις λοιπόν, το χάσμα ανάμεσα σε αφηρημένες αρχές και εμπειρικές πραγματικότητες γίνεται κατανοητό ως προϊόν των εντάσεων που ο εθνοκρατικός εκσυγχρονισμός προκαλεί σε κοινωνίες οι οποίες παραμένουν ακόμη δέσμιες της παράδοσης.

Πρόκειται ωστόσο, για ένα χάσμα που δεν μένει αγεφύρωτο. Παρά τις εντάσεις που προκαλεί, και μόνη η εισαγωγή δυτικών ιδεών ενεργοποιεί ποικίλους τρόπους αφομοίωσης από τα παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα που τις δεξιώνονται. Όψεις αυτής της «συγκροτημένης πραγματικότητας» εξετάζει η δεύτερη ενότητα του τόμου, όπου τέσσερα άρθρα εστιάζουν σε διάφορους τρόπους με τους οποίους τα κελύσματα του εθνικού εκσυγχρονισμού γίνονται αντιληπτά και εντάσσονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Αναλύοντας κείμενα Ελλήνων υπηκόων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Χάρης Εξερτζόγλου αναδεικνύει τις πολλαπλές ασάφειες του εκσυγχρονιστικού προτάγματος, το οποίο καθίσταται αντικείμενο εμπειρικών αναδιαπραγματεύσεων με σκοπό όχι την αντιδιαστολή του με την έννοια της παράδοσης (ιδιαίτερα της θρησκευτικής) αλλά, αντίθετα, την ένταξή του σε μια απόπειρα αποκατάστασής της. Τέτοιες «παραδοσιαρχικές» μορφές αποδοχής (και όχι

απόρριψης) της εκσυγχρονιστικής πρόκλησης δεν συντελούνται, φυσικά, σε κοινωνικό κενό, αλλά, όπως προσεκτικά επισημαίνει ο Εξερτζόγλου, η ίδια η πολυσημία τους είναι ενδεικτική της κοινωνικής ρευστότητας και των συνεχώς αναδιατασσόμενων συμμαχιών που τις προκαλούν. Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Ετέμ Ελντέμ ασχολείται με μια αναπάντεχα ενδιαφέρουσα πηγή, τους Έλληνες καταθέτες της Οθωμανικής Τράπεζας, και τον τρόπο με τον οποίο καλούνται να αυτοπροσδιοριστούν διά των υπογραφών τους. Οι αναπροσαρμογές που συντελούνται στην ταυτότητα του υποκειμένου κατά την ύστερη φάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τεκμαίρονται έτσι από τον τρόπο υπογραφής (λ.χ. με την χρήση του ελληνικού ή του λατινικού αλφαβήτου). Ο Ελντέμ έχει βεβαίως συνειδηση των μεθοδολογικών περιορισμών της συγκεκριμένης προσέγγισης, ωστόσο από την συμβολοποίηση της υπογραφής καταφέρνει να συναγάγει αρκετές ευρηματικές ιδέες για την διεύθυνση των εκσυγχρονιστικών ιδεών και πρακτικών στην οθωμανική πραγματικότητα, ιδιαίτερα σε σχέση με τις παραμέτρους της εθνικότητας, της θρησκείας, του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συνεισφορά της Ιωάννας Πετροπούλου, η οποία στο άρθρο της επικεντρώνεται στις μεταφράσεις ευρωπαϊκών (και ιδιαίτερα γαλλικών) μυθιστορημάτων στα караμανλίδικα, από τον καιρό του Τανζιμάτ και εντεύθεν. Η Πετροπούλου διακρίνει τα εκσυγχρονιστικά σημαινόμενα πίσω από τέτοιες μεταφραστικές επιλογές (συνειδητή στροφή προς την Δύση, κοσμικό περιεχόμενο), υποστηρίζοντας τα συμπεράσματά της με την παράλληλη διερεύνηση της «πολιτικής οικονομίας» που υποστηρίζει την συγκεκριμένη εκδοτική δραστηριότητα. Τέλος, η Σιμπέλ Μποζντογάν στρέφει το ενδιαφέρον της στην αναζήτηση ξεχωριστού αρχιτεκτονικού ύφους κατά την ύστερη οθωμανική και πρώιμη εθνοκρατική περίοδο, ένα φαινόμενο που συναρτάται με τις αποκρίσεις στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού και που συμπυκνώνεται στην παρεπόμενη σύγκρουση ανάμεσα στα ρεύματα της οθωμανικής αναγέννησης και του εθνικού μοντερνισμού.

Η τρίτη θεματική ενότητα του τόμου διαστέλλει το πεδίο αναφοράς για να περιλάβει τόσο τις μεταναστευτικές όσο και τις έμφυλες διαστάσεις της εκσυγχρονιστικής πρόκλησης υπό εθνικό μανδύα. Η Ιωάννα Λαλιώτου επικεντρώνεται

στις ανασηματοδοτήσεις της ελληνικής ταυτότητας εξαιτίας των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τον Νέο Κόσμο τον 20ό αιώνα, επισημαίνοντας ότι η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα που απελευθερώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο τροποποιεί έξωθεν την παραδοσιακή εικόνα του Έλληνα μετανάστη, δημιουργώντας καινούργια πρότυπα και θετικές αξιοδοτήσεις. Η Αγγέλικα Ψαρρά, από την πλευρά της, μελετά την αποσπασματική εισαγωγή των φεμινιστικών ιδεών στην Ελλάδα του ύστερου 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και τις απόπειρες ενσωμάτωσής τους στις κυρίαρχες εθνικιστικές αντιλήψεις της κοινωνίας που τις υποδέχθηκε ως καταρχήν παρείσακτες. Οι παρεπόμενες αντιφάσεις αυτής της ιδεολογικής σύνθεσης ήταν επόμενο να νοθεύσουν, κατά μία έννοια, το εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο των συστατικών της, αφού η εθνικοποίηση του φεμινισμού συνιστούσε έναν εμπειρικό συμβιβασμό που συνεπαγόταν την αποστασιοποίηση από την οικουμενικότητα των προταγμάτων του. Η Νουκέτ Σιρμάν στο άρθρο της στρέφει την έρευνά της στις αλλαγές που συντελούνται στην δομή της τουρκικής οικογένειας κατά την μετάβαση από τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους στην πρώτη περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας. Παρότι κατά κύριο λόγο κειμενική, η προσέγγιση της Σιρμάν αποτελεί μια χρήσιμη συνεισφορά στην Κοινωνιολογία της Οικογένειας, δείχνοντας την μετάβαση από την εικόνα του παραδοσιακού οίκου στο πρότυπο της πυρηνικής οικογένειας ως κυττάρου του έθνους, με αποτέλεσμα ο κρατικά καθοδηγούμενος εθνικός εκσυγχρονισμός να διεμβολίσει την ιδιωτική σφαίρα και να εκτοπίσει σταδιακά την σημασία της συγγένειας στην ζωή των ανθρώπων. Ο Ζαφέρ Γιενάλ, τέλος, ασχολείται με ένα συναφές θέμα, τον συγκεκριμένο ρόλο που ο εθνικός εκσυγχρονισμός στην Τουρκία του Μεσοπολέμου επεφύλασσε στις γυναίκες ως μητέρες του έθνους. Με σημείο αναφοράς την ίδρυση και λειτουργία οικοκυρικών σχολών, ο Γιενάλ μελετά τις βιωματικές όψεις των εθνοκρατικών επεμβάσεων σε ζητήματα φύλου και οικογένειας που μέχρι τότε παρέμεναν εκτός δημόσιας σφαίρας και κρατικής δικαιοδοσίας, επιβεβαιώνοντας έτσι την ιδιότυπη κοινωνική μηχανική που επιβάλλεται από τον εθνικό εκσυγχρονισμό στην τουρκική περίπτωση.

Η τέταρτη και τελευταία θεματική ενότητα περιλαμβάνει δύο άρθρα που

ασχολούνται με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «ποιητική του χώρου» υπό το κράτος του εθνικού εκσυγχρονισμού. Στο πρώτο άρθρο, η Μπιρέ Κολιόγλου Κιρλί εξετάζει την πολεοδομική και αρχιτεκτονική ανάπτυξη της κατεστραμμένης Σμύρνης μετά την Καταστροφή του 1922, όπου η επαναπλήρωση του «κενού χώρου» συντελέστηκε με επεμβάσεις που αντανάκλυσαν τις νέες αντιλήψεις περί εθνικής ομοιογένειας. Έτσι, οι χιλιοδουλεμένες στο αργόσυρτο παρελθόν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραδοσιακές χρήσεις του αστικού χώρου σαρώθηκαν από το τοπίο, χάρη σε μια αισθητικά και λειτουργικά «ενιαία» ανοικοδόμηση που βρισκόταν υπό την καθοδήγηση της κεντρικής εξουσίας και αντανάκλυσε τους μιμητικούς πειραματισμούς του τουρκικού εθνικισμού. Η συγκροτημένη πραγματικότητα που δημιουργεί ο εθνικός εκσυγχρονισμός αποτυπώνεται εδώ σε έναν όντως νέο αστικό ιστό –η Σμύρνη δεν μετατρέπεται σε Ιζμίρ μόνον κατ' όνομα. Στο άλλο άρθρο αυτής της ενότητας, η Αλεξάνδρα Γερόλυμπου μελετά την αστική ανάπτυξη στην Ερμούπολη, την Μυτιλήνη και την Σάμο από την ύστερη οθωμανική περίοδο και εντεύθεν. Το αξιοσημείωτο στις μικρές αυτές επαρχιακές πόλεις είναι πως ο εθνικός εκσυγχρονισμός δεν υποθάλπεται άνωθεν –αντίθετως, οι κάτοικοί τους αναδέχονται ασμένως τους νέους τους ρόλους ως εθνικά υποκείμενα και αρχίζουν να μεταμορφώνουν την όψη του αστικού χώρου με την εξάλειψη των ιχνών του άμεσου παραδοσιακού παρελθόντος.

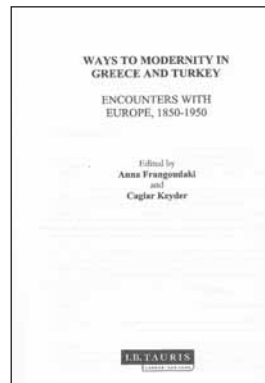
Το εύρος των θεμάτων που εξετάζει αυτός ο συλλογικός τόμος, συνδυασμένο με τις θεωρητικές ευαισθησίες των συγγραφέων που φιλοξενεί, μας προσφέρουν μια πληρέστερη κατανόηση των ομοιοτήτων και των διαφορών ανάμεσα στα μονοπάτια που ακολουθεί ο εθνικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και την Τουρκία. Χάρη στις προσπάθειες των συντελεστών του τόμου, αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τόσο την εξωγενή προέλευση όσο και τον δομικό χαρακτήρα της εκσυγχρονιστικής πρόκλησης (δηλαδή το πώς ακριβώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία «αργοπέθαινε από την Ευρώπη») εντοπίζουμε την «άνιση» αφομοίωση αυτής της πρόκλησης από κοινωνίες που μετεωρίζονταν ακόμη ανάμεσα στην παράδοση και την νεωτερικότητα και, τέλος, εμβαθύνουμε στην πληθώρα των αποκρίσεων από μέρους των κοινωνικών υποκειμένων, όπως αυτές αποτυπώθηκαν σε διάφορες όψεις του κοι-

νωτικού βίου. Κινούμενοι σε μικροσκοπικό επίπεδο ανάλυσης, οι συντελεστές του τόμου μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε πώς το πρόταγμα της εθνικής ομοιογένειας (όπως αυτό συνέβη να εφαρμοστεί στην πράξη από την κοινωνική μηχανική που ασκήθηκε από τα δύο εθνικά κράτη) «μεταφράστηκε» τελικά σε βίωμα. Συνήθως εκόντες (ως μέρος του νεωτερικού εθνικού μύθου) και σίγουρα με την υποβοήθηση της εθνοκρατικής εξουσίας, οι πρώην υπήκοοι μεταμορφώθηκαν σε *homines nationales*, σε πολίτες εθνικών κρατών, με όλα τα βιωματικά παρακολουθήματα αυτού του θεσμικού μετασχηματισμού.

Χρησιμοποιώντας άλλους όρους, θα έλεγα ότι η αξία του τόμου έγκειται στο ότι κινείται άνετα και καρποφόρα σε ένα προνομιακό πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας –στην μελέτη επιμέρους όψεων της ανθρώπινης εμπειρίας μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Ως πεδίο συνάντησης δομικών προσδιορισμών και υποκειμενικής δράσης, ένα τέτοιο θεματολόγιο μας επιτρέπει να εισχωρήσουμε στην σύγκρουση ανάμεσα αφενός στις αφηρημένες αρχές της νεωτερικότητας και αφετέρου στους εμπειρικούς διακανονισμούς της παράδοσης –και, στην συνέχεια, να ιχνηλατήσουμε τους τρόπους με τους οποίους επέρχονται οι εμπράγματοι συμβιβασμοί και συντίθενται τελικά σε νέες πραγματικότητες. Και, από μια ακόμη γενικότερη σκοπιά, τέτοιες προσπάθειες επιβεβαιώνουν δημιουργικά την ρήση του Έντουαρντ Π. Τόμσον, ότι δηλαδή το ζητούμενο κάθε ιστορικής κατανόησης είναι να συλλάβουμε την κρίσιμη αμφισβησία της ανθρώπινης παρουσίας μας στην ίδια μας την ιστορία, ως εν μέρει υποκειμένων και εν μέρει αντικειμένων, ως εκούσιων φορέων των ίδιων των ακούσιων προσδιορισμών μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

- 1 Βλ. F. Birtok & Th. Dragonas (επιμ.), *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey*, Routledge, Λονδίνο 2005, ελληνική μετάφραση εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Για το βιβλίο

Anna Frangoudaki, Çağlar Keyder (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950*, I.B.Tauris, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2007, 265 σ.

Έφη Γαζή*

Η εικόνα της νεωτερικότητας ως μιας ιδεοτυπικής κατηγορίας με καθολικά χαρακτηριστικά σταδιακά εγκαταλείπεται στο πεδίο των ιστορικών σπουδών αλλά και των κοινωνικών επιστημών ευρύτερα. Αναδεικνύεται η ποικιλία και η πολλαπλότητα των στιγμών της νεωτερικότητας μέσα σε διαφορετικά συμφραζόμενα, η ευρύτητα αλλά και η αντιφατικότητα των νοηματοδοτήσεων της καθώς και οι σύνθετες σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα αλλά και στο εσωτερικό των κοινωνιών που την διάβηκαν. Σ' αυτό το πλαίσιο, κεντρικά δίπολα που κυριάρχησαν σε μια πιο στατική πρόσληψη της νεωτερικότητας, όπως για παράδειγμα «Δύση» και «Ανατολή» ή «παράδοση» και «εκσυγχρονισμός» επανεξετάζονται και γίνονται αντικείμενο προβληματισμού. Καινοτόμος και προκλητικός είναι, από αυτή την άποψη, ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν οι Άννα Φραγκουδάκη και Τσααλάρ Κεϊντέρ και ο οποίος εστιάζει στην διαδικασία του εκμοντερνισμού στην Ελλάδα και την Τουρκία με κεντρική έμφαση στις σχέσεις με την Ευρώπη κατά το διάστημα 1850-1950. Το ενδιαφέρον λογοπαίγνιο του τίτλου που μετεωρίζεται μεταξύ των «τρόπων» και των «δρόμων» (ways) προς την νεωτερικότητα προϋποθέτει για τα περιεχόμενα του τόμου. Η εύστοχη παρατήρηση των επιμελητών στην εισαγωγή ότι οι συμβολές αφορούν στην

* Η Έφη Γαζή διδάσκει ιστορία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

εμπειρία της νεωτερικότητας, στις αντιδράσεις απέναντί της αλλά και στην παραγωγή της (σ. 1) δίνει εξ αρχής το στίγμα του έργου.

Ο τόμος διαιρείται σε τέσσερις ενότητες. Η συγκρότηση του κράτους, οι μετασχηματισμοί της παράδοσης, οι έμφυλες ταυτότητες στο πλαίσιο κυρίως των εθνικών λόγων και η πρόσληψη του χώρου αποτελούν τις βασικές θεματικές που αναπτύσσονται στο συλλογικό έργο. Στην πρώτη ενότητα, οι Ιωάννης Τασσόπουλος και Ζαφέρ Τορπράκ εστιάζουν στα δοκίμιά τους σε θεσμικές, διοικητικές και πολιτικές μεταβολές στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Με κεντρικό άξονα το Σύνταγμα του 1864, ο Τασσόπουλος αναλύει τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες ο κρατικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε στο μεταίχμιο μεταξύ αφενός του πολιτικού φιλελευθερισμού και των διαφωτιστικών ιδεωδών και αφετέρου του εθνικού μεσσιανισμού που κυριάρχησε στην χώρα από την δεκαετία του 1850 και εξής. Παρά τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του Συντάγματος του 1864, ο ανταγωνισμός μεταξύ αυτών των ρευμάτων συνεχίστηκε, παράγοντας διαρκείς κρίσεις νομιμοποίησης των θεσμών. Η ασάφεια και η ρευστότητα της διάκρισης μεταξύ του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας σφράγισε την διαδικασία συγκρότησης της ελληνικής πολιτικής κοινότητας. Ο Ζαφέρ Τορπράκ εξετάζει το Τανζιμάτ ως μια σημαντική απόπειρα εκμοντερνισμού των θεσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η επιρροή των ευρωπαϊκών μοντέλων επέβαλε, κατά τον σ., μια διαδικασία θεσμικών μετασχηματισμών στο κέντρο των οποίων βρισκόταν η διαπίστωση της ανάγκης προσαρμογής σε ένα νέο πλαίσιο αλλά και η ανάδειξη ενός «διαδραστικού κράτους», το οποίο ανταποκρινόταν σε αιτήματα που πρόβαλλαν διαφορετικά τμήματα της οθωμανικής κοινωνίας. Τα δύο δοκίμια συμβάλλουν στην κατανόηση των πολιτικών και θεσμικών μετασχηματισμών της νεωτερικότητας ως διαδικασιών με πολλές αμφιταλαντεύσεις και αντιφάσεις.

Η επόμενη ενότητα είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες του τόμου. Εστιάζοντας στο ζήτημα του μετασχηματισμού της παράδοσης, οι συμβολές προβληματοποιούν με πολύ δημιουργικούς τρόπους την διπολική αντίθεση ανάμεσα στην νεωτερικότητα και την παράδοση. Διερευνούν όχι μόνο τους μετασχηματι-

σμούς και τις μεταπλάσεις της τελευταίας αλλά και την ίδια την παραγωγή της μέσα στο νεωτερικό πλαίσιο. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Χάρης Εξερτζόγλου αναλύει πώς οι λόγοι περί της παράδοσης τόσο στην περίπτωση των υποστηρικτών της «ισλαμικής αναγέννησης» (revivalism) όσο και των δραστήριων στα εκπαιδευτικά δρώμενα ελληνορθόδοξων λογίων στην ύστερη οθωμανική περίοδο, εγγράφονταν στις συνθήκες της νεωτερικότητας. Στην περίπτωση των τελευταίων, ο Εξερτζόγλου δείχνει με εξαιρετικά διεισδυτικό τρόπο πώς οι εννοιολογικές κατηγορίες της «Ανατολής» και της «Δύσης» εμπεριείχαν την δυτική αντίληψη της «εκπολιτιστικής αποστολής» αλλά και πώς η «παράδοση» αποτελούσε προϊόν μιας «πολιτισμικής διαπραγμάτευσης» που βρισκόταν στο κέντρο της συγκρότησης της νεωτερικής κατηγορίας του «έθνους». Σ' ένα πρωτότυπο δοκίμιο, ο Εντέμ Ελντέμ αξιοποιεί τα αρχεία της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας για να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους υπέγραφαν οι Ρωμιοί πελάτες της στις αρχές του 20ού αιώνα. Σφραγίδες αλλά και υπογραφές ανδρών και γυναικών σε διαφορετικά αλφάβητα (λατινικό, ελληνικό κτλ.) και με διαφορετικούς τρόπους αναλύονται στο πλαίσιο του εκδυτικισμού αλλά και της ανόδου του ελληνικού εθνικισμού. Ο «εκλατινισμός» αλλά και ο «εξελληνισμός» των ονομάτων μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων αλφαβητών εξετάζονται εδώ ως ενδείξεις των κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Αν και ο ίδιος ο σ. επισημαίνει τις δυσκολίες συναγωγής ασφαλών συμπερασμάτων, το θέμα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και το καλογραμμένο δοκίμιο του Ελντέμ αναδεικνύει τους συναρπαστικούς τρόπους της συγκρότησης των υποκειμένων σε μια μεταβαλλόμενη εποχή. Η καταλυτική ορμή των νεωτερικών τρόπων και η συνειδητή στροφή στην Δύση αποτυπώνεται στο δοκίμιο της Ιωάννας Πετροπούλου για τις μεταφράσεις γαλλικών, κυρίως, μυθιστορημάτων στην καραμανλίδικη γραφή (τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες) κατά τον 19ο αιώνα. Η Πετροπούλου προσεγγίζει το φαινόμενο ως ενδεικτικό πολιτισμικών μετατοπίσεων που φυσικά δεν εξαντλούνται μόνο στην μετάφραση αλλά περιλαμβάνουν την παραγωγή, την διακίνηση και την ανάγνωση των βιβλίων. Επιτυχημένα αναλύει τις μεταφραστικές πρακτικές ως πολιτισμικά φαινόμενα συνδεδεμένα

με τις μεταβολές στους τρόπους ζωής διαφορετικών κοινωνικών και εθνο-πολιτισμικών ομάδων, όπως οι τουρκόφωνοι ορθόδοξοι πληθυσμοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο τελευταίο δοκίμιο αυτής της ωραίας ενότητας, η Σιμπέλ Βοζντογκάν επανεξετάζει το ζήτημα της σύνθετης σχέσης ανάμεσα στην «παράδοση» και την «νεωτερικότητα». Εστιάζοντας στην «αναγέννηση» του οθωμανικού στυλ στην μνημειακή κυρίως αρχιτεκτονική στις αρχές του 20ού αιώνα, η σ. ασκεί κριτική σε παλαιότερες προσεγγίσεις της τουρκικής αρχιτεκτονικής που προσδιόριζαν το φαινόμενο ως αντίδραση στον εκμοντερνισμό. Στην ανάλυσή της, επισημαίνει ότι αυτό το αρχιτεκτονικό στυλ αποτελεί προϊόν μιας σύνθετης διαπραγμάτευσης που λαμβάνει χώρα εντός της διαδικασίας του εκμοντερνισμού. Απορρρέπει από τις αναζητήσεις για μια «αυθεντική εθνική αρχιτεκτονική» που παρατηρούνται λίγο πριν και λίγο μετά την δημιουργία του τουρκικού εθνικού κράτους.

Η αναλυτική κατηγορία του φύλου έχει αναμφίβολα εμπλουτίσει τις σύγχρονες προσεγγίσεις του εθνικισμού. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τόμος περιλαμβάνει μια ενότητα που εστιάζει σε σχετικά ζητήματα. Στο πρώτο δοκίμιο αυτής της ενότητας, η Ιωάννα Λαλιώτου στρέφεται στην ιστορία της ελληνικής υπερ-ατλαντικής μετανάστευσης για να αναδείξει τις διαφορετικές και συχνά αντιτιθέμενες εικόνες του «μετανάστη» με ιδιαίτερη έμφαση στις έμφυλες αλλά και κοινωνικές τους συνδηλώσεις. Θέτοντας στο κέντρο της ανάλυσής της την περίπτωση της έρευνας του Ελληνοαμερικανού ιστορικού Θ. Σαλούτου κατά την δεκαετία του 1950, η Λαλιώτου αναλύει τους λόγους περί «πατρίδας», «ξενιτιάς» και «επιστροφής». Η σ. επισημαίνει εύστοχα τις σύνθετες διασυνδέσεις ανάμεσα στην εθνικότητα και την κινητικότητα αλλά και τις περίπλοκες διαδρομές κατά τον μετασχηματισμό της εικόνας της Ελλάδας από «έθνος μεταναστών» σε χώρα η οποία, κατά τους σύγχρονους ξενοφοβικούς λόγους, υφίσταται «επέλαση μεταναστών». Οι τύχες των φεμινιστικών ιδεών στο ιδεολογικό και πολιτισμικό σύμπαν της κυριαρχίας των εθνικών λόγων στην νεότερη Ελλάδα απασχολούν την Αγγέλικα Ψαρρά στην δική της συμβολή. Η Ψαρρά αναλύει πώς οι πρώτες φεμινίστριες αποπειράθηκαν να προωθήσουν τις θέσεις τους αποσιείοντας το στίγμα του «ξενόφερτου καπρίτσιου» και

επενδύοντας τον φεμινισμό με «ελληνικό περιεχόμενο» μέσω του λόγου περί «πατριωτικής μητρότητας». Η ανάλυση αναδεικνύει με διαυγή τρόπο τις συναρτήσεις μεταξύ εθνικών και φεμινιστικών λόγων αλλά και την παραγωγή ενός «φεμινιστικού οριενταλισμού» που επανεδραίωσε στερεοτυπικές εικόνες της «Δύσης» και της «Ανατολής». Η Νουκέτ Σιρμάν εξετάζει μια πληθώρα κειμένων που αναφέρονται στις έμφυλες σχέσεις και στην οικογένεια κατά την περίοδο της μετάβασης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Οι μετασχηματισμοί αποτυπώνονται με ενάργεια στις επανεπεξεργασίες του Ισλάμ, στις αντιλήψεις για την θέση των γυναικών αλλά και στην κοινωνική φαντασία που περιβάλλει την οικογένεια ως νεωτερικό πλέον θεσμό. Οι αναπαραστάσεις της οικογένειας και των έμφυλων σχέσεων βρίσκονται στο επίκεντρο των νεωτερικών μεταβολών. Προς την ίδια κατεύθυνση, ο Ζαΐρ Γιέν αναλύει πολύ επιτυχημένα την ανάδειξη μιας «νεότερης οικειακότητας» (modern domesticity) στο περιβάλλον των σχολείων για κορίτσια στην Τουρκία μετά την δημιουργία του εθνικού κράτους και έως την δεκαετία του 1950. Επισημαίνοντας ότι το ζήτημα των γυναικών αποτέλεσε έναν από τους κεντρικούς δείκτες αξιολόγησης του κεμαλικού προγράμματος για έναν εκσυγχρονισμό δυτικού τύπου, ο Γιέν αναδεικνύει την εικόνα της «μορφωμένης νοικοκυράς» αλλά και την «συναισθηματοποίηση του νοικοκυριού» (emotionalization of housework) που

συνόδευσε το νέο κοινωνικό φαντασιακό της οικογένειας.

Ο αστικός (κυρίως) χώρος, οι χρήσεις και οι λειτουργίες του, οι μετασχηματισμοί του αποτελούν το κεντρικό θέμα της τελευταίας ενότητας. Η Μπιράι Κολλιογλου Κιρλί παρακολουθεί τον «εθνικό» μετασχηματισμό της Σμύρνης κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Οι αλλαγές στον αστικό ιστό, η μνημειακή αρχιτεκτονική, οι νέοι σχεδιασμοί της επιτρέπουν να αναδείξει την μετάβαση από τον ετερογενή εκμοντερνισμό της ύστερης οθωμανικής πόλης στην «εθνική νεωτερικότητα» του 20ού αιώνα. Τέλος, η Αλεξάνδρα Γερόλυμπου εστιάζει σε τρεις νησιωτικές πολιτείες της ύστερης οθωμανικής περιόδου, την Ερμούπολη, την Μυτιλήνη και την Σάμο. Με διαφορετικό χαρακτήρα και προσανατολισμούς, οι τρεις πόλεις μετασχηματίζονται σε σημαντικά εμπορικά κέντρα και αποκτούν χαρακτηριστικά «πρωτεύουσας» πόλης.

Αναφέρθηκε ήδη στην αρχή του κειμένου ότι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου τόμου αφορά στην προβληματοποίηση της κατηγορίας της νεωτερικότητας και στην ανάδειξη των πολλαπλών τρόπων και δρόμων συνάντησης διαφορετικών κοινωνιών με το λεγόμενο «νεωτερικό μοντέλο». Η «συνάντηση με την Ευρώπη» που αναφέρεται στον τίτλο του τόμου αποτυπώνεται στις επί μέρους συμβολές ως μια σύνθετη διαδικασία με διαφορετικούς αποδέκτες αλλά και παραγωγούς των νεωτερικών νοημάτων. Η νεωτερικό-

τητα ως διαδικασία αποτελεί ένα από τα κεντρικά ζητήματα του τόμου. Τα δυτικά μοντέλα, οι εκσυγχρονιστικές πρωτοβουλίες, οι νεωτερικές τάσεις εξετάζονται στο πλαίσιο των πολιτισμικών διαπραγματεύσεων που χαρακτηρίζουν την εμπειρία της νεωτερικότητας. Πρέπει να επισημανθεί επιπλέον ότι η διερεύνηση των θεμάτων πραγματώνεται στο πλαίσιο διαφορετικών αντικειμένων, όπως η ιστορία, η κοινωνική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία αλλά και η νομική επιστήμη και η αρχιτεκτονική. Η ποικιλία των επιστημονικών οπτικών και των θεμάτων αναμφίβολα συμβάλλει στον πλούτο της έκδοσης. Πτυχές της ύστερης κυρίως οθωμανικής κοινωνίας αλλά και του ελληνικού και του τουρκικού εθνικού κράτους εξετάζονται ενδελεχώς. Η κύρια εστίαση αφορά σε ζητήματα κοινωνικής, πολιτισμικής και διανοητικής ιστορίας. Οπωσδήποτε, θέματα σχετικά με την πολιτική οργάνωση ή τις οικονομικές πραγματικότητες δεν έχουν κεντρική θέση στον τόμο και αυτή η απουσία είναι αισθητή. Ωστόσο, η ποικιλία και το εύρος των προσεγγίσεων, η ένταξη σημαντικών σχετικά νεότερων θεματικών όπως εκείνη που αφορά στις έμφυλες σχέσεις αλλά και οι ενδιαφέρουσες αναλυτικές οπτικές καθιστούν την έκδοση μια πολύ σημαντική συμβολή τόσο στα πεδία των νεοελληνικών, των οθωμανικών και των τουρκικών σπουδών όσο και στο ευρύτερο πεδίο της μελέτης των διαπολιτισμικών σχέσεων. Αναμένεται σύντομα η ελληνική μετάφραση του έργου.